

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

ZERDÜŞTİLİĞİN AZERBAYCAN KÜLTÜRÜNE YANSIMALARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tarzan İSMAYILLI

BURSA – 2024

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

ZERDÜŞTİLİĞİN AZERBAYCAN KÜLTÜRÜNE YANSIMALARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tarzan İSMAYILLI

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda ŞENGÜL

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda 702121026 numaralı **Tarzan İSMAYILLI'nın** hazırladığı “**Zerdüştiliğin Azerbaycan Kültürüne Yansımaları**” konulu Yüksek Lisans Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı 10/09/2024 günü 10:00-13:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının (başarılı / başarısız) olduğuna ..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda ŞENGÜL
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Nevfel AKYAR
Adıyaman Üniversitesi

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı/Konusu: Zerdüştiliğin Azerbaycan Kültürüne Yansımaları

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 76 sayfalık kısmına ilişkin 23/08/2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı yüzde 13'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dâhil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarını inceledim ve bu Uygulama Esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

23.08.2024

Adı Soyadı: Tarzan İSMAYILLI

Öğrenci No: 702121026

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Programı: Dinler Tarihi

Statüsü: Y.Lisans

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda ŞENGÜL

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Zerdüştlüğün Azerbaycan Kültürüne Yansımaları**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

23.08.2024

Adı Soyadı : Tarzan İSMAYILLI
Öğrenci No : 702121026
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Dinler Tarihi
Tezin Türü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı Soyadı : Tarzan İSMAYILLI
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Dinler Tarihi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda ŞENGÜL

ZERDÜŞTİLİĞİN AZERBAYCAN KÜLTÜRÜNE YANSIMALARI

Bu çalışma içerisinde asırlar öncesine dayanan Zerdüştilik dininin doğuşu ve Azerbaycan topraklarındaki etkisi araştırılmıştır. En eski tevhidi geleneklerden biri olan Zerdüştilik içerisindeki öğretiler, bulunduğu coğrafyanın konumunun da tesiriyle hızla yayılma imkânı bulmuştur. Değişimler ve dönüşümlere uğramış olsa da gelişinin üzerinden asırlar geçmesine rağmen bazı kaide ve inançları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Zerdüştilik bilhassa Sasaniler devrinde devlet dinî olduğunda Azerbaycan hem Zerdüş'tün doğum yeri olması hasebiyle, hem de ateşgedeler sebebiyle önemli bir konumdaydı. Bundan dolayı Azerbaycan topraklarında bu eski dine ait pek çok unsurun günümüze ulaşmış olması doğal karşılanmalıdır. Günümüzde Azerbaycan'da uygulanmakta olan bazı adet ve geleneklerin Zerdüştilikle bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Büyük coşkuyla kutlanan Nevruz bayramı ve Nevruz törenlerini, Zerdüştiliğin dört kutsalına has çarşambaların kutlanmasını, ateşe gösterilen saygı ve ateşin kutsallığına dair inançlar bunlara örnek gösterilebilir. Tarih içerisinde adetlerin bir kısmı dönüşüme uğramış olsa da bir kısmı başlangıçtaki haliyle günümüzde muhafaza edilmiş görünmektedir. Bu çalışma Azerbaycan'daki mevcut mimari yapılarda, dinî tören ve kutlamalarda ve halk edebiyatı nezdinde Zerdüştilik'in yansımalarını tespit ve değerlendirme gayesiyle hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zerdüştilik, Dinî Ritüeller, Azerbaycan, Azerbaycan Edebiyatı, Azerbaycan Kültürü

ABSTRACT

Name & surname : Tarzan İSMAYILLI
University : Bursa Uludağ University
Institute : Institute of Social Sciences
Field : Philosophy and Religious Studies
Subfield : Religious History
Degree awarded : Master
Supervisor : Dr. Öğr. Üyesi Fatma Seda ŞENGÜL

REFLECTIONS OF ZOROASTRIANISM ON AZERBAIJAN CULTURE

In this study, the birth of Zoroastrianism, which dates back centuries, and its influence in Azerbaijan have been investigated. The teachings in Zoroastrianism, one of the oldest monotheistic traditions, had the opportunity to spread rapidly with the influence of the geographical location. Although it has undergone changes and transformations, some of its principles and beliefs have survived to the present day despite the centuries that have passed since its arrival. When Zoroastrianism became the state religion, especially in the Sassanid period, Azerbaijan was in an important position both because of being the birthplace of Zoroaster and because of the firegates. Therefore, it should be considered natural that many elements of this ancient religion have survived in Azerbaijan. It has been determined that some customs and traditions practised in Azerbaijan today are related to Zoroastrianism. The Nowruz festival and Nowruz ceremonies celebrated with great enthusiasm, the celebration of Wednesdays specific to the four saints of Zoroastrianism, the respect shown to fire and beliefs about the sanctity of fire can be given as examples. Although some of the customs have been transformed in history, some of them seem to have been preserved in their original form. This study has been prepared with the aim of identifying and evaluating the reflections of Zoroastrianism in the existing architectural structures, religious ceremonies and celebrations and folk literature in Azerbaijan.

Keywords: Zoroastrianism, Religious Rituals, Azerbaijan, Azerbaijani Literature, Azerbaijani Culture

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iv
YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu.....	1
B. Araştırmanın Amacı.....	1
C. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	2
D. Araştırmanın Kaynakları	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞTİLİĞİN TEMEL ÖĞRETİLERİ VE AZERBAYCAN'DA YAYILIŞI

1. ZERDÜŞT'ÜN HAYATI VE TEMEL ÖĞRETİLERİ	5
1.1. Zerdüşt'ün Hayatı	5
1.2. Zerdüşt'ün Temel Öğretileri	7
2. ZERDÜŞTİLİĞİN AZERBAYCAN'DA YAYILIŞI	8
2.1. Dört Hanedanlık.....	9
2.2. Albaniya ve Sasani Mücadeleleri	14

İKİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞTİLİĞİN AZERBAYCAN'A OLAN ETKİLERİ

1. ZERDÜŞTİLİĞİN AZERBAYCAN'DAKİ KONUMU VE ÖNEMİ.....	16
2. ATEŞİN KUTSALLIĞI VE AZERBAYCAN'DA ATEŞ TAPINAKLARI	21
2.1. Suraxanı (Surahanı)	25
2.2. Kız Kalesi	29
2.3. Cuma Mescidi	33
2.4. Kiş Kilisesi.....	33
2.5. Kum Kilisesi	33
2.6. Şubanı Ateşgedesi.....	34
2.7. Pirallah Adası.....	34
2.8. Kanzasar Zerdüşt Tapınağı	34
2.9. Yanar Dağ	35
2.10. Azerbaycan'daki Diğer Ateşgedeler ve Zerdüştilik İzleri	36
3. BAYRAM VE TÖRENLERDEKİ BENZERLİKLER	37
3.1. Çille Gecesi.....	37
3.2. Danatma Töreni	39

3.3. Kvsec Töreni.....	39
3.4. Kosa Kosa Oyunu	40
3.5. Godu Godu Oyunu.....	41
3.6. Duvakkapma	42
4. NEVRUZ MERASİMLERİ	42
4.1. Su arşambası.....	46
4.2. Od arşambası.....	49
4.3. Rüzgar/Yel arşambası	51
4.4. Toprak arşambası	52
5. AZERBAYCAN EDEBİYATINDA ZERDÜŞT	54
5.1. Melik Memmed Masalı.....	55
5.2. Avcı Pirim Masalı	57
5.3. Masal ve Atasözlerinde Yalan ve Tembellik Hakkında	59
5.4. Nizami ve Zerdştlik	61
5.5. Yusif emenzeminli	64
5.6. Anket Sonuçları:	65
SONUÇ.....	67
KAYNAKÇA	70
EKLER.....	78
EK 1. ŞEKİLLER.....	78
EK 2. ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU ARA KARARI	83

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu

“Zerdüştiliğin Azerbaycan Kültürüne Yansımaları” isimli tez çalışmamızın konusu asırlar öncesine dayanan Zerdüştiliğin doğuşu ve Azerbaycan topraklarındaki yayılışının etkisini araştırmaktır. Zerdüş’tün doğumu hakkında birbirinden farklı görüşler vardır. Pers uygarlığının oluşumundaki etkileri göz önüne alındığında, Zerdüş’tün Azerbaycan topraklarında doğmuş olduğuna dair kanıtlar ortaya konulmaktadır.¹ Yunan ve Roma kaynaklarında da Zerdüş’tün doğu İran’da yani eski Azerbaycan topraklarında doğmuş olduğu belirtilmektedir.² Zerdüştilik bu topraklarda kurulan Medler, Ahameniler, Partlar ve Sasaniler gibi güçlü devletlerin dinî olmuş ve etkisini günümüze kadar getirmiş bulunmaktadır. Bu devletlerin inşa ettikleri ateşgedelerin ve yapıların bazıları halen varlıklarını sürdürmektedirler. Hatta Mary Boyce’a göre Zerdüştiliğin Medler ve Perslere ulaşmadan önce doğu İran’da çok uzun bir geçmişe sahip olduğu, doktrinlerini ve kültürünü inşa ettiği ve edebiyatını şekillendirdiği apaçıktır.³ Bu dine ait birtakım bayram ve ritüellerin, gelenek ve göreneklerin Azerbaycan kültürünün içinde var olması dikkat çekmektedir. Söz konusu unsurlar başta olmak üzere konunun Azerbaycan üzerinden detaylıca incelenmesi, dinin Azerbaycan üzerindeki etkileri ve kalıntıları tezimizde konu edilecektir.

B. Araştırmanın Amacı

Kadim dinî geleneklerden birine sahip olan Zerdüştiliğin günümüze ulaşan diğer ilahi kaynaklı dinleri etkilemiş olduğu düşüncesi mevcuttur.⁴ Amaçlarımızdan biri bu dinin araştırmalarına destek olmaktır. Aynı zamanda Zerdüş’tün doğduğu ve yaşadığı iddia edilen bu ülkenin tarihî geçmişini araştırmak ve bölgenin jeopolitik değerini anlamaktır. Kaybolmaya yüz tutmuş bu din, ayrılan mezheplerine rağmen XX. yüzyılda –tekrardan toparlanma çağına girmiştir. Adı geçen dinin bulunduğu coğrafyalar asrımıza kadar her

---

¹ Mehmet Alıcı, “Zerdüştilik”, *Doğu’dan Batıya Düşüncenin Serüveni*, ed. Ali Osman Kurt, 47 (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 1/775.

² A. V. Williams Jackson, “Where Was Zoroaster’s Native Place?”, *Journal of the American Oriental Society* 15 (1893), 222.

³ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism* (Leiden/Köln: Brill, 1975), 276.

⁴ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 246.

zaman sıcak gelişmelerin yaşandığı bölgeler olması sebebiyle araştırmaya değer bulunmuştur. Aradan asırlar geçmesine rağmen hâlâ kültür ve edebiyatında Zerdüş'tün izlerini taşıyan bu topraklar bize inancın tüm canlılardan daha canlı bir ilke olduğunu göstermektedir. Bu minvalde yapılacak olan çalışma hem bu dinî hem de bu dinden türemiş olan Maniheizm ve Mazdekizm gibi büyük akımların teşekküllü bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

C. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmamız, Azerbaycan'ın coğrafi konumu ve Zerdüş'tilikle benzerlikleri göz önünde bulundurularak ele alınacaktır. İslam dininin ve Hıristiyan dininin Azerbaycan'a girmesi sonucu Zerdüş'tiliğin etkisi Azerbaycan'da oldukça azalmıştır. Fakat Zerdüş'tiliğin Azerbaycan üzerindeki hükümranlığı azalsa da günümüzde halen varlığını koruyan yapı, edebiyat ve kültür mirasları mevcuttur.

Tezimizde Azerbaycan medeniyetine yansıyan ve farkında bile olmadan halkın kutladığı bayram ve merasim örneklerine dikkat çekilecektir. Bu bayram ve törenlerin Zerdüş'tilikle olan bağlantısı irdelenecek ve benzerlikleri göz önüne çıkarılacaktır. Aynı şekilde edebiyatında ve halkın hafızasında yer edinmiş maniler, masallar, şiirler ve atasözlerinde Zerdüş'tilikle olan benzerlikleri işlenecektir. Zerdüş'tiliğin Azerbaycan'da yayılması sonucu inşa edilen yapıların varlıkları da tezimizin ana konularındandır.

D. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızda Zerdüş'tiliğin kutsal kitabı olan Avesta'nın Mehmet Emin Sular tarafından yapılan çevirisi kullanılmıştır.⁵ Avesta'dan verilen pasajlarda bu kitap kaynak olarak alınmış ve tez içerisinde kullanılmıştır. Ayrıca Avesta ve Zerdüş'tilikle ilgili ülkemizde çalışmalar yapan, İskender Oymak, Mehmet Alıcı, Asiye Tıgılı, Mehmet Mekin Meçin, Mehmet Emin Sular, Nimet Yıldırım, Oral Orpak, Nevfel Akyar gibi modern araştırmacıların yazılarından da faydalanılmıştır.

George Foot Moore'un "Zoroastrianism" makalesinde yer alan Zerdüş'tün doğum yeri hakkındaki görüşlerinden faydalanılmıştır. Mary Boyce'un "A History of Zoroastrianism" eserinden Zerdüş'tün hayatı ve doktrinleri hakkında bilgi alınmıştır. Prods Oktor Skjaervo'un "Introduction to Zoroastrianism" eserinde yer verdiği

---

⁵ Mehmet Emin Sular, *Avesta Zerdüş'tilerin Kutsal Metinleri* (Ankara: Ankara Okulu, 2022).

Zerdüştlüğün kutsalları, aydınlık ve karanlığın bir biriyle olan mücadeleleri hakkında verdiği bilgilerden yararlanılmıştır. Ayrıca Albert Fide Jong'un "Purity and Pollution in ancient Zoroastrianism" makalesinden, Jenny Rose'un "Zoroastrianism" kitabından, Elton L. Daniel'in "The History of Iran" kitabından faydalanılmıştır. Nizami Efendiyev'in doktora tezi olan "Kafkasya'da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban – Udi Kilisesi Örneği"de tezde kullanılan önemli kaynaklardandır. Son olarak Azerbaycan edebiyatındaki masallar, atasözleri ve hikâyeler incelenmiş, Nizami Gencevi'nin "İskendername" "Hosrov ve Şirin" "Hayır ve Şer" "Yedi Güzel" gibi eserleri de dikkate alınmıştır. Zerdüştlikle ilgili Azerbaycan'da araştırma yapan Yusif Çemenzeminli'nin eserleri incelenmiştir. Kavram ve maddeler için "Encyclopedia Iranica" ve TDV İslam Ansiklopedisi kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞTİLİĞİN TEMEL ÖĞRETİLERİ VE AZERBAJCAN'DA YAYILIŞI

Geleneğe göre Zerdüş, çiftçiliğin ve hayvancılığın tek geçim kaynağı olduğu bir devirde, çokça kanlı kurbanların yapıldığı bir dönemde dünyaya gelmiştir. İyiyle kötünün, insan ızdırabının kaynağını öğrenmek için inzivaya çekilmiş, Ahura Mazda'nın mesajıyla toplumuna geri dönerek kâhinlerle mücadele etmeye başlamıştır. Her toplumda olduğu gibi tabular ilk başta yıkılmamış ve Zerdüş'ün hicreti kaçınılmaz olmuştur. Zerdüş Ahura Mazda'nın⁶ ona öğrettiği dinî saraylara taşıyınca dinin yayılması hızlanmış ve din o coğrafyaya hâkim olmuştur.⁷

Zerdüş'ün öğrettiği din doğruluk ve dürüstlikle Ahura Mazda için Ehrimenle⁸ savaşmayı öngörmektedir. Zerdüşî öğretiler iyi olan Ahura Mazda'nın ne istediği konusunda insanları aydınlatır ve onun yanında yer almak için insanlara yol gösterir. Zerdüş'ün ölümünden sonra öğretici olan din adamları sınıfı dinde bazı değişiklikler yaparak günümüze gelen Avesta'nın⁹ oluşmasına katkı sağlamışlardır.¹⁰

---

⁶ (Eski Farsça Ahuramazda, Parth. Aramazd, Pahl. Ohrmazd/Hormizd, NPers. Ormazd), sonradan Zerdüş tarafından Tanrı olarak ilan edilen Eski İran dininin büyük bir ilahının Avestaca adı ve unvanı. Bazı bilginler onu Mazdâ, diğerleri Mazdâh olarak çevirir; bazıları onu “Bilgelik” şeklinde bir öz olarak, diğerleri ise Ahura'yı “efendi” olarak niteleyen “bilge” şeklinde bir sıfat olarak yorumlar. Mary Boyce, “Ahura Mazdâ”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 19 Ağustos 2024). Mary Boyce, “Ahura Mazdâ”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 19 Ağustos 2024).

⁷ Jenny Rose, *Zoroastrianism* (London ; New York : I. B. Tauris, 2011), 34.

⁸ Ehrimen (Avestaca: Angra/Aŋra Mainyu; Eski Farsça'da geçmez), iblis, Zerdüştilikte Tanrı'nın düşmanı. Jean Duchesne-Guillemin, “Ahriman”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 19 Ağustos 2024); İnsan bedenini kendine ikametgâh belirleyen Ehrimen, insan onu çıkarmadıkça tek bir insan dahi olsa o maddi dünyada her zaman varlığını korumaya devam edecektir. Mehmet Alıcı, “Genel Hatlarıyla Mecusilik ve Zerdüş'ün Modern Takipçileri.”, *Middle East Yearbook/Ortadoğu Yıllığı*, (2011), 561.

⁹ Avesta sadece dinsel konuları değil, bunun yanı sıra mitolojik rivayetleri, ölüm sonrasını, astroloji ve astronomiyi, gelenekleri, erdem ve dünyanın yaratılışını, hukuk ve Zerdüş'ün hayatını, fihki konuları ve din adamlarının görevlerini, insan davranışlarını, yönetim vs. gibi örnekleri de içermektedir. Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi* (Pinhan Yayıncılık, 2018), 224.

¹⁰ Ulaş Töre Sivrioğlu, “Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası”, *Turkish Studies*, (2013), 1152-1154.

1. ZERDÜŞT'ÜN HAYATI VE TEMEL ÖĞRETİLERİ

1.1. Zerdüşt'ün Hayatı

Avesta'nın Gatalar bölümünde Zerdüşt'ün adı "Zarathushtra" olarak geçer bu ismin yaygın anlamı "develeri yönetebilen" şeklinde anlaşılmaktadır. Bu isim göçebe bir halk arasında böyle bir adın ima ettiği saygıyı hak eden bir beceridir.¹¹ Zerdüşt kelimesinin "parlak yıldız", "altın renkli aydınlık", "develerin sahibi"¹², "deveci" "yaşlı deve sahibi" gibi anlamları da vardır.¹³ Bu ismin kaynağının babası Puruşesb¹⁴ veya Pourusasp¹⁵ (Gri atlar sahibi veya yaşlı at sahibi) ve annesinin adı olan Dogdo¹⁶ (Dughdhova)¹⁷ (süte sahip, süt sağan) ismine bakıldığında, göçebe bir hayatın tezahürü olan Zerdüşt adının anlamı bu hayata daha uygun görülmektedir.¹⁸

Zerdüşt'ün doğum yeri Doğu İran, Urmiya gölünün civarı, bazı iddalara göre İrân'vîc veya Belh/Bâhter/Baktria'dır.¹⁹ Doğum tarihi de mevcut tarihi kayıtlarda farklılık göstermektedir. Örneğin Yunanlılar Zerdüşt'ün Truva savaşından beş bin yıl öncesine ya da Platondan altı bin yıl öncesinde doğmuş olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁰ Fakat İran'da yaygın olan görüşe göre Zerdüşt, Büyük İskender'in İran'a olan seferinden 258 yıl önce doğmuştur.²¹ Zira rivayetlere göre bu seferde Avesta'nın 12.000²² sığır derisi üzerine yazılmış orijinal metni tamamıyla yok olmuştur.²³ Bu MÖ 6. yy olarak kabul edilen tarih, Ahamenîler zamanına denk gelmektedir.

Dindar bir ailede büyüyen Zerdüşt küçük yaşlarından itibaren rahipliğe kendini adanmıştır.²⁴ Dinî ilimlerde yükselerek 20'li yaşlarında onda bariz değişiklikler fark

¹¹ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 182-183.

¹² Elton L. Daniel, *The History of Iran* (Westport, Conn. : Greenwood Press, 2001), 27.

¹³ Nimet Yıldırım, "Zerdüşt ve Öğretisi", *Doğu Araştırmaları* 1/3 (2009), 7.

¹⁴ Gudrat Aydamirov, "Zoroastrianism Religion in Azerbaijan and Its Reflections from Past to Present", *New Era International Journal of Interdisciplinary Social Researches* 7/13 (15 Nisan 2022), 21-35.

¹⁵ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 183.

¹⁶ Hüseyin Tövfiqi, *Böyük Dinlərlə Tanışlıq* (Khazar University Press 2013: Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, 2013, ts.), 86.

¹⁷ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 183.

¹⁸ İskender Oymak, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)* (Elazığ, 2003) Detaylı bilgi için bkz. 54-59.

¹⁹ Yıldırım, "Zerdüşt ve Öğretisi", 9-10; George Foot Moore, "Zoroastrianism", *The Harvard Theological Review* 5/2 (1912), 186.

²⁰ Moore, "Zoroastrianism", 185.

²¹ Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri* (İzmir: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 2019), 508.

²² Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003).

²³ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004), 122.

²⁴ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 183.

edilmeye başlamıştır.²⁵ İstirabın kaynağını bulmak için keşiş hayatı sürmeye başlıyan Zerdüşt Savalan dağına (Güney Azerbaycan'da Zerdüşt'ün vahyi burada aldığına inanılan bir dağ) gitmiş²⁶ ve iyiyle kötünün kaynağını bulmak için inzivaya çekilmiştir. ²⁷ Ne şekilde ve nerede olduğu hakkında farklı rivayetler olmasının yanı sıra bu yolculuk sonrası Zerdüşt Vohumenah²⁸ ile tanışmış ve bu ized²⁹ ile beraber Ahura Mazda'ya gitmiştir. O gün Ahura Mazda dinini Zerdüşt'e açıklamıştır.³⁰

Zerdüşt dinini yaymakta oldukça zorlanır ve en yakınları tarafından dahi kabul görmez. Avesta'da bu konuda Mazda'ya yakarıları yer almaktadır.³¹ Zira Zerdüşt kendisine kuzeninden başka taraftar bulamayınca onun "Anlattıklarımı halkın anlaması güç, şayet okumuşların ilgisini çekersen o zaman anlaşılabilirsin" şeklindeki tavsiyesine uyar ve ülkeyi terk etmek ister.³²

Zerdüşt'ün Viştaspa sayesinde dinini yayma fırsatı bulmuştur Avesta'da Zerdüşt'en Viştaspa'nın yanına gitmesini Ahura Mazda istemektedir: Hangi ülkeye kaçayım? "Nereye kaçmalı, nereye gitmeli? Beni ailemden ve aşiretimden uzaklaştırıyorlar; ne köyüm ne de memleketin kötü reisleri benim yanımda."³³ Ahura Mazda'dan gelen cevap ise şöyledir: Senin doğru arkadaşın kimdir? Dürüst bir şekilde Zerdüşt'ün insanlar tarafından bilinmesini isteyen kimdir? Gerçekten bu kişi Kral Viştaspa'dır.³⁴ Viştaspa karısı aracılığıyla Zerdüşt'ün öğretileriyle tanışır ve daha sonrasında öğretiyi kabul eder. Zerdüşt'ün dininin yayılması kolaylaşır.³⁵

---

²⁵ Oymak, *Zerdüşt'ün İnanç, İbadet, Adetleri*, 60.

²⁶ Oymak, *Zerdüşt'ün İnanç, İbadet, Adetleri*, 59.

²⁷ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 184; Aydamirov, "Zoroastrianism Religion in Azerbaijan and Its Reflections from Past to Present", 26; Daniel, *The History of Iran*, 27; Adilov, Asif, *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdiler (IV-V/X-XI. Yüzyıllar)* (Sakarya: Sakarya, ts.) (Erişim 15 Haziran 2023), 20.

²⁸ Bahman, Vohu Manah (İyi Düşünce), Avesta'nın Gathik sonrası bölümlerinde Aməša Spenta adı verilen ilahi varlıklardan biridir. Johann Narten - Philippe Gignoux, "Bahman", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 21 Ağustos 2024).

²⁹ Avesta'da Yazata, Pehlevicede Yazd olarak geçen İzed kelimesi övgüye değer ve layık anlamına gelmektedir. İzedler Ahura Mazda'yı destekleyen ve burada aktif rol üstlenen tüm manevi varlıklara verilen addır. Sular, *Avesta*, 497-498.

³⁰ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 184-185.

³¹ Yesna 46/1

³² Kolektif, *Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi (2-F-61)* (Yeni Zamanlar Sahaf (2. El Kitaplar), 1964), 92-94.

³³ Yesna 46/1

³⁴ Yesna 46/1

³⁵ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 186-187.

Zerdüşt hayatında 3 evlilik yapmıştır, ilkinden bir oğul ve üç kız, ikinci dul eşinden iki erkek çocuğu olmuştur. Son evliliğini Viştaspa'nın başdanışmanının kızı Hvovi ile yapmış ve ondan hiç çocuğu olmamıştır. Kızı Pourucista'yı kralın danışmanlarından ve Hvovi'nin (Zerdüşt'ün 3.eşi) akrabalarından Jamaspa ile evlendirir.³⁶ Bu durum, onun siyasi hayata daha da yakınlaşmasına ve dinini yayma sürecinin önemli ölçüde kolaylaşmasına yol açmıştır. Ancak bu durum, dinin siyasi çatışmalara da dâhil edilmesiyle birlikte, her daim Viştaspa'nın yanında bulunmasını zorunlu kılmıştır. Bu savaşların birini Viştaspa'nın kaybetmesiyle Zerdüşt de öldürülecektir.³⁷

İmparatorluğunun dinî olarak güç kazanan Zerdüştîlik Asya'da geniş çapta yayılmış olsa da kaleleri her zaman günümüzdeki İran ve çevresindeki topraklar olmuştur. Zerdüşt eski dinle mücadele etmeye ve politeizmi aradan kaldırmaya çalışmıştır. Kısmen başarmasına rağmen daha sonrasında gelen ruhban sınıfı eski Aryan dinindeki önemli unsurları tekrar Zerdüştîliğe geri getirmişlerdir.³⁸

1.2. Zerdüşt'ün Temel Öğretileri

Zerdüşt'ün temel öğretilerinin merkezinde Ahura Mazda ve Ehrimen yer alır. Çünkü Ahura Mazda düzenin kendisidir. Düzen “Her Şeyi Bilen Hükümdar” Ahura Mazda'nın yer aldığı ışık, büyüme ve yaşam gibi olumlu unsurları teşvik ederek, karanlık, çürüme ve ölüm gibi olumsuz güçlerle mücadele eden ilahi varlıklardan oluşan bir kozmik düzeni ifade eder. Bu bağlamda, hem Düzen'in hem de Kaos'un canlı varlıklar arasında belirgin takipçileri bulunmaktadır. Her birey, hangi tarafı destekleyeceğine dair bir seçim yapmak durumundadır. İyilik taraftarları, zamanın başlangıcında Ahura Mazda'yı desteklemek üzere seçilen ilk varlık olan Zerdüşt örneğini izleyerek ve onun yolunu takip ederek bu tercihi gerçekleştirmişlerdir.³⁹ Zerdüşt de onları doğruyu takip ettikleri için Aşavan;

---

³⁶ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 188; Gündüz, “Mecûsilik”.

³⁷ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 509.

³⁸ Moore, “Zoroastrianism”, 181.

³⁹ Prods Oktor Skjaervo, *Introduction to Zoroastrianism* (y.y.: Özel Basım, 2006), 1; Daniel, *The History of Iran*, 29.

kötüyü, yalanı takip edenleri ise Drugvent olarak isimlendirmiştir.⁴⁰ Onların gideceği yer cehennemdir ki orası da Drug'un⁴¹ yani yalanın dünyasıdır.⁴²

Bilgeler doğru olanı Aşa'yı yani Ahura Mazda tarafını, aptallarsa Drug'u yani yanlış Ehrimen'i seçeceklerdir. İster ilahi ister dünyevi, duyarlı veya duyarsız iyi olan her şeyin ilk nedeni Ahura Mazdadır. Buna rağmen iki tarafın da kendine has yardımcıları vardır.⁴³ Geleneğe göre, Ahura Mazda'nın ilk yaratıcı eylemi, kendisine yardımcı olacak ve aynı zamanda tapınmaya layık olan izedleri var etmek olmuştur. Bunlar yedi Cömert Ölümsüz/Hayat Veren Ölümsüzler olarak bilinen Amesa Spentas⁴⁴ yani kutsal ölümsüzlerdir.⁴⁵ Bu ölümsüzlerin de karşısında daeva⁴⁶ olarak isimlendirilen sahte tanrılar vardır. Bu kötü varlıklar gece ya da gündüz herhangi bir zamanda kötülük yapabilmektedirler. Fakat güçlerinin doğal olarak karanlık saatlerde daha şiddetli olduğu düşünülürdü.⁴⁷

2. ZERDÜŞTİLİĞİN AZERBAJCAN'DA YAYILIŞI

Zerdüştiliğin Azerbaycan'da yayılma süreci, bu bölgede hüküm süren devletlerin etkisi altında şekillenmiştir. Bu nedenle, Azerbaycan topraklarına egemen olan devletlerin dinî anlayışları, bölgenin dinî yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Med, Ahameni, Part, Atropaten, Sasani ve Albaniya gibi devletler, Zerdüştiliğin bu coğrafyada yayılmasında belirleyici bir rol oynamıştır.

---

⁴⁰ Mehmet Alıcı, "Zerdüştilik", *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 263.

⁴¹ Jean Kellens, "Druj", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 20 Ağustos 2024); Düzenlenmiş kozmosun düşmanı kozmik Aldatma ya da Yalan'dır (Avestaca drug, druj, Eski Farsça drauga). Metinlerde bulunan Yalan'ın çeşitli yönlerinin veya tezahürlerinin tanımları onu tanımlamaya yardımcı olur. Skjaervo, *Introduction to Zoroastrianism*, 15.

⁴² Moore, "Zoroastrianism", 188.

⁴³ Skjaervo, *Introduction to Zoroastrianism*, 2.

⁴⁴ Hayırsever tanrısallık için kullanılan Avestaca bir terimdir ve kelimenin tam anlamıyla "Kutsal/Bereketli Ölümsüz" anlamına gelir (Pahl. Amēšāspand, [A]mahraspand). Bu ifade Gatalar'da geçmese de, muhtemelen Zerdüş'tün kendisi tarafından icad edilmiştir. Spenta onun vahyinin karakteristik bir kelimesidir ve "ilerleten, güçlendiren, cömert, kutsal" anlamına gelir. Vedic kullanım Hint-İranlıların "Tüm Ölümsüzlere" (Vedik Viśve Amṛtās) tapınmaya alışkın olduklarını gösterir, bu terim Zerdüş'tün daēvas olarak bildiği varlıkları da içerir. Bu ilahlar grubunu kötü olarak reddettiğinde, peygamber takipçilerine sadece spenta olduğunu düşündüğü varlıklara, yani güçlerini iyi yaratılışı ilerletmek için kullananlara saygı göstermelerini emretti. Dolayısıyla bu terim Ahura Mazdâ'nın kendisine ve kötülüğün üstesinden gelmesinde ona yardım etmek için var ettiği tüm ilahi varlıklara uygulanır. Mary Boyce, "Amēša Spēnta", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 19 Ağustos 2024).

⁴⁵ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 192-196.

⁴⁶ Eski Hintçe deva, Avestanca daēwa ve Eski Farsça daiva, Latince deus kötü olanlar, kötülüğün yanında yer almayı seçen daēwas, yani eski tanrılar. Skjaervo, *Introduction to Zoroastrianism*, 2-11.

⁴⁷ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 85-86.

2.1. Dört Hanedanlık

İran'da Aryanlara ait krallık olarak tanımlanabilecek ilk devlet yapılanmasını, Batı İran'a yerleşen Med kavimlerinin kurduğu düşünülmektedir. Arkeolojik bulgulara ve dönemin yazarları ile seyyahlarının yazılarına göre, İran'da hüküm süren dört hanedan belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Bunlar Med, Ahameni, Eşkani ve Sasanilerdir.⁴⁸

Boyce, Medlerin İran hâkimiyeti öncesinde Zerdüştiliği kabul etmeye başladığını ve magilerin⁴⁹ onların ruhban sınıfını temsil eden boyu olabileceğini iddia etmektedir.⁵⁰ Daha önceden dağınık bir şekilde yaşayan Med boylarını Medlerin bilinen ilk kralı Deiokes siyasi bir çatı altında toplamış ve bağımsız ilk Med Devleti'ni kurmuştur. İlk kez M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında Asurluların yazıtlarında Medler'le ilgili bilgilere rastlanır.⁵¹ Medler dönemine ait mezar anıtlarında, Zerdüştilikle ilgili semboller ve ritüellerin izleri bulunabilir. Özellikle ateşle ilgili semboller, Zerdüştiliğin bu dönemdeki etkilerini yansıtmakta olup, mezar yapılarındaki yerleşimleri ve süslemelerindeki detaylar, Zerdüştilik inançlarının mezar kültüründeki rolünü ve dinî ritüellerin nasıl bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁵² Bu dönemde Zerdüştilikte yeni kültürlerin inşası eğilimi başlamıştır. Örneğin, Ameşa Spenta'lar somut varlıklar olarak görülmeye başlanır. Ayrıca, "Fravaşiler" ataların ruhları ve koruyucu melekler olarak kabul edilir. Bu dönemde, Zerdüştiliğe katılan putperest unsurlara ek olarak, Magilerin bu dine ekledikleri büyü ve çeşitli ritüeller de Zerdüştiliğin ahlaki esaslarından sapmasına ve daha katı, daha şekilci bir hale gelmesine neden olmuştur. Ayrıca Zerdüştilikte dualizimin oluşmasına da zemin hazırlanmıştır.⁵³

---

⁴⁸ Nevfel Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018), 10-11.

⁴⁹ Magi (magu-, Baby. maguš, Gr. mágos [μάγος], Lat. magus), Med, Ahameniş, Part ve Sasani dönemlerinde tüm batı İranlıların rahiplerinin kaydedilmiş tek tanımı. Muhammed Dandamayev, "Magi", *Encyclopaedia Iranica*, ts.; Zerdüş'ten önce de varlıklarını sürdüren ve sihir ile büyüyle ilgilenen, eski kurban ayinlerini yöneten kişilerdi Ömer Faruk Araz, *Zerdüştiliğin Doktrinleri* (Ann Arbor, United States, 2002). Muhammed Dandamayev, "Magi", *Encyclopaedia Iranica*, ts.

⁵⁰ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/9.

⁵¹ Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 11-12.

⁵² Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 2/150-164.

⁵³ Ömer Faruk Araz, *Zerdüştiliğin Doktrinleri* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2002), 18.

Med devleti (Şekil 1.) Ahameni devletinin kurucusu Büyük Kuruş⁵⁴ vasıtasıyla son bulmuş ve Ahameni devleti (MÖ 550) kurulmuştur. Bağımsız Pers Devleti'ni ilan eden Kuruş, yalnızca Med Devleti'nin (Şekil 2.) topraklarını almakla kalmamış, aynı zamanda Anadolu'nun büyük bir kısmını da Pers egemenliği altına almıştır. Bu kadar büyümelerinin sebeplerinden biri, emirleri altındaki milletlerin yaşam tarzlarına ve dinlerine müdahale etmeme ilkesini devlet geleneği olarak benimsemiş olmalarıdır.⁵⁵ Ahameniler döneminde devletin resmi dinî Zerdüştilik olmuştur.⁵⁶ Ahameni Devleti'nin dinî yapısının, Med Devleti'ninkine benzer olduğu düşünülmektedir. Ahura Mazda, her iki devlette de en yüce tanrı olarak kabul edilmekteydi. Bu durum, özellikle Behistan'daki I. Daryuş'un yazıtlarında belirgin bir şekilde görülmektedir.⁵⁷ Hatta Avesta'nın fıkhi konularının olduğu Vendidad bölümünün Ahameniler dönemi sonunda yazıya geçirildiği tahmin edilmektedir.⁵⁸ Ayrıca Ateş tapınağı kültü, Ahameni döneminin ikinci yarısında ilk kez ortaya çıkmış gibi görünmektedir.⁵⁹ Ahameni devleti Büyük İskender'in İrani istila etmesiyle tarihten silinmiştir.⁶⁰

Büyük İskender'in ölümünden sonra bu coğrafyada Eşkani (Part) (M.Ö 250- M.S 226) devleti kuruldu.⁶¹ Eşkanilerin dinî inançları tam olarak bilinmemekle birlikte, Zerdüştilik ile birlikte politeist bir inanç sistemine sahip oldukları düşünülmektedir. Bu görüşü destekleyen bir kanıt, Eşkani Devleti (Şekil 3.) döneminde ateş kültü ve ateş tapınaklarının resmi binalar olarak kabul edilmesidir. Isidore Charax, Eşkanilerin ilk başkenti Eşak'taki sürekli yanan ateşten söz etmektedir. Ayrıca, kralların taç giyme törenlerinde tapınak ateşinin yakılması geleneği, sadece Eşkanilerde değil, çevresindeki krallıklarda da yaygın bir uygulama olarak görülmüştür. Ahameni dönemindeki magilerin dinî görevleriyle benzer şekilde, Eşkani yönetiminde de benzer dinî görevlerde bulunan rahipler bulunmuştur.⁶² Fakat Partlar Dönemi'nde daha çok ulusal bir nitelik taşıyan

---

⁵⁴ Cyrus (Gr. Kûros'un Latince biçimi, daha sonra Kóros < OPers. Kuruş [ku-u-ru-u-š] şeklinde yazılır. Ku-raš, Bab. Ku[r]-raš/-ra-áš, Aram. kwrš, Heb. Kōreš ve Eg. kwrš; Farsça bir isimdir. Ahameniş imparatorluğunun kurucusu Büyük Kiroş kastedilmektedir. Hanns-Peter Schmidt, "Cyrus", *Encyclopaedia Iranica* [Erişim 11 Eylül 2024].

⁵⁵ Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 12-15.

⁵⁶ Aydamirov, "Zoroastrianism Religion in Azerbaijan and Its Reflections from Past to Present", 25.

⁵⁷ Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 15.

⁵⁸ Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 89.

⁵⁹ Nevfel Akyar, *İslam Öncesi İran Dinlerinde Din Adamı Ve Ruhbanlık* (Uludağ Üniversitesi, Doktora, 2022), 113.

⁶⁰ Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 15.

⁶¹ Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 16.

⁶² Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 18.

Zerdüştilik “Ulusal Dinden” Sasaniler devrinde “Evrensel Dine” doğru bir geçiş yaşamıştır.⁶³

Yaklaşık dört yüz yıl hâkimiyette kalacak olan Sasaniler 224’te Partları yenerek Sasani devletini kurdular.⁶⁴ Kendilerini Part devletinin devamından çok Ahameni İmparatorluğu'nun mirasçıları olarak kabul ediyorlardı. Ahamenilerde olduğu gibi hanedanlığın kutsallığı Sasanilerde de devam etmiştir. Roma ve Bizans ile zorlu mücadelelere girişirken, devletin başlangıçta bir din devleti olarak kurulmuş olması da önemli bir özelliktir.⁶⁵ Çünkü bu dönemde padişah, din konusunda da en yüksek otoritedir. Hükümdarlık, Ahamenilerde olduğu gibi tanrısal bir görev olarak görülür ve hükümdarlar Ahura Mazda’nın yeryüzündeki temsilcileri olarak kabul edilirdi.⁶⁶ Avesta’nın son metninin düzenlenmesi ve yazıya tam şekliyle geçmesi de bu devire tekabül eder. Bu dönemde Avesta’da rahipler vasıtasıyla bazı şeyler çıkarılmış ve üzerine yeni yazılmış metinler eklendi.⁶⁷ Ayrıca bu dönemde Sasani Devleti’nin (Şekil 4.) kurucusu Erdeşir, Zerdüştiliği devletin resmi dinî olarak ilan etdi ve dağıntık durumda bulunan Avesta metinlerini toplamak üzere “Tansar” adlı bir din adamını görevlendirdi.⁶⁸ Zerdüştilik altın çağını Sasaniler devrinde yaşadı⁶⁹ Mazdekizm,⁷⁰ Maniheizm⁷¹, Zurvanizm⁷² gibi Zerdüştilikten doğan büyük hareketler bu dönemde ortaya çıktı. Sasanilerin son dönemlerinde Abbasi hükümetine karşı isyan başlatan Babek Hürremi⁷³

⁶³ Araz, *Zerdüştiliğin Doktrinleri*, 19.

⁶⁴ Daniel, *The History of Iran*, 55.

⁶⁵ Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 18.

⁶⁶ Skjaervo, *Introduction to Zoroastrianism*, 1.

⁶⁷ Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 223.

⁶⁸ Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 19.

⁶⁹ Aydamirov, “Zoroastrianism Religion in Azerbaijan and Its Reflections from Past to Present”, 25.

⁷⁰ Mazdekçilik, Kavad’ın hükümdarlığı sırasında (MS 488-531) gelişen ve İran’da sosyalist nitelikte devrimci ayaklanmalara yol açan, ancak Kavad’ın hükümdarlığının sonlarına doğru esas olarak Kavad’ın oğlu ve halefi I. Hüsrev’in çabaları ve entrikalarıyla acımasızca bastırılan, güçlü toplumsal etkileri olan gnostik bir dinî harekettir. Ehsan Yarshater, “The Cambridge History of Iran”, *Mazdakism* (Cambridge University Press, 1983), 991.

⁷¹ Maniheizm tamamen yok olmuş tek dünya dinidir. Kurucusu Mani, MS üçüncü yüzyılda yaşamıştır. Onun dinî Atlantik’ten Çin Denizi’ne kadar tüm kıtalara yayılmıştır. Werner Sundermann, “Manicheism”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 19 Ağustos 2024).

⁷² Ahura Mazda ve Ehrimen önceden var olan tanrı Zurvan’ın ikiz çocuklarıdır. Zurvan bir oğul doğurmak için bin yıllık bir süre boyunca kurban sunar. Fakat o bin yılda bir şüphe anı yaşamıştır; sonuç olarak Ahura Mazda kurbanlar sayesinde, Ehrimen ise Zurvan’ın şüphesi sayesinde ortaya çıkmıştır. Zurvan Ahura Mazda olması niyetiyle ilk doğana egemenlik vereceğine söz verir, ancak Ehrimen rahmi deler ve kendisini ilk doğan olarak sunar. Albert de Jong, “Zurvanism” (*Encyclopaedia Iranica*) (Erişim 19 Ağustos 2024).

⁷³ Babek Hürremi 3./9. yüzyılın başlarında Azerbaycan’da 222/837’de bastrılmadan önce yirmi yıl boyunca Abbasi halifelerinin Azerbaycan’a girmelerini engelleyen Hürremi ayaklanmasının lideri. G.H Yüsofi, “Bābak Kōrrami”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 19 Ağustos 2024).

de yirmi yıllık mücadelesiyle bu topraklarda etkisini göstermiştir.⁷⁴ Sasaniler 651’de Hz. Ömer’in ordusu tarafından yenilgiye uğratıldı.⁷⁵

Bu dört büyük imparatorluğun egemen olduğu topraklarda, Albaniya⁷⁶ ve Atropatena gibi diğer devletler (Şekil 5.) kurulmuştur. Büyük İskender’in Ahameniş hükümdarı III. Darius’a karşı yaptığı savaşlarda, Alban kabileleri ön saflarda İskender’e karşı savaştı. Albanya Devleti’nin bir devlet olarak kuruluşu, İskender’in ölümünden sonraki gelişmelere bağlıdır. İskender’in ölümünden sonra, henüz devletleşmemiş olan Alban kabileleri, en güçlü kabile olarak bilinen Albanların liderliği altında bir devlet haline gelmiştir. İskender’in ölümünden sonra, günümüz Azerbaycan’ının kuzeyinde Albanya, güneyinde ise Atropatena devletleri ortaya çıkmıştır.⁷⁷

Albanya Devleti ise MS VIII. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Atropatena Devleti ise M.S.III. yüzyılda Sasani işgali nedeniyle bağımsızlığını kaybetmiştir.⁷⁸ Azerbaycan ismi Atropatena isminden evrilmiştir ve günümüze Azerbaycan olarak gelmiştir.⁷⁹ İsmi kaynağının buradan geldiğini Rus tarihçisi V.V Barthold’da idda etmiştir.⁸⁰ Atropatena’da yaşayan yerli halk, Zerdüştilik inancına sahiptir.⁸¹ Bu ülkenin başkenti olan Gazaka’da Sasaniler devrinde oldukça ihtişamlı bir ateşgede⁸² yapılmıştır.⁸³ Ganzak, Gazakon, Gazak, Gazaka isimleriyle anılan bu şehir günümüzde Güney Azerbaycan’ın Tebriz şehrini ve civarını kapsamaktadır.⁸⁴ Burada bulunan ateşgede Bizans ordusunun Tebriz’i

⁷⁴ Hürremiler iki kategoriye ayrılır: İlki, başlangıçta Zerdüştilikle ilişkiliydi, ancak zamanla doktrinleri reforme edilmiştir. Bu doktrinlerin kurucusu Mazdak’tır. Ondan sonra Mazdekizm’in kolu olan İkinci kategori ise Babeki Hürremiler olarak bilinir ve onların doktrinleri, Babek el-Hürremi tarafından oluşturulmuştur. Yarshater, “The Cambridge History of Iran”, 1003-1004.

⁷⁵ Daniel, *The History of Iran*, 67.

⁷⁶ (Iranian Aran, Arm. Ałuank, İslam döneminde Arran) M.L Chaumont, “Albania”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 19 Ağustos 2024).

⁷⁷ Vüsale İslamova, *VII-X. Yüzyıllarda Azerbaycan Ve Kafkasya’da İslamiyet* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2000), 5.

⁷⁸ Ellada Bekirova, “Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti”, *Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi*, (2018), 59.

⁷⁹ K Schippmann, “Azerbaijan III . Pre-Islamic History”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 19 Ağustos 2024); Atropates (Āturpāt, lit., “ateş tarafından korunan”, krş. Av. Atərpāta) Yunanlılar tarafından Media Atropatene ya da Partça ve Orta Farsça Āturpātākān, daha sonra Ādurbādagān, NPers. Ādarbāyjān. M.L Chaumont, “Atropates”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 21 Ağustos 2024).

⁸⁰ Gurban Hüseyinov, *İlhanlılar Dönemi Azerbaycan Tarihi* (Eğitim Yayınevi, 2024), 23-24.

⁸¹ İslamova, *VII-X. Yüzyıllarda Azerbaycan Ve Kafkasya’da İslamiyet*, 6.

⁸² Ataşdān (Zerdüşst Pehlevicesi) “ateş yeri, ateş tutucu”, bir Zerdüşst ibadet yerinde kutsal odun ateşi için sunak benzeri depoyu belirtir. Ādurgāh, ātaşgāh ve ādišt (bugün ādošt) ataşdān’ın eşanlamlıdır; ādišt yani “ateş yeri”. Mary Boyce, “Ātaşkada”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 20 Ağustos 2024).

⁸³ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1991).

⁸⁴ Abdulhalik Bakır - Ahmet Altungök, “Erken Ortaçağlarda Tebriz”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30/1 (21 Ocak 2016), 65.

yağmalamasıyla beraber yerle bir edilmiştir.⁸⁵ Bir başka kaynakta Ganzak derken aslında Nizami Gencevi'nin şehri olan Azerbaycan'ın Gence şehrinden bahsedildiği ileri sürülür.⁸⁶ Atropatena M.S. I. yüzyılda Sasanilerinin egemenliği altına girmiştir.⁸⁷

Albaniya MS. VIII. yüzyıla kadar varlığını sürdüren ve Emeviler tarafından tarih sahnesinden silinen bir devlettir.⁸⁸ Etnik köken olarak oldukça rengârenk olan Albaniya'da antik yazarlardan Strabon'un dediğine göre 26 dil konuşulmuştur.⁸⁹ Albanların yanı sıra udiler, gargarlar, lupen, sod, sakasen, kadusi, silv, leg gibi birçok etnik grubun o bölgede yaşadığı bilinmektedir.⁹⁰ Mirza Bala,⁹¹ Arapların Albanya'yı, "Muğan" olarak tanımladıklarından bahseder ve Muğan kelimesinin Zerdüştilerden geldiğini söylemiştir. Muğan yaylasının Paytakaran'ı⁹² (Güneydoğu Azerbaycan-Kuzeybatı İran) tamamen kapsadığını söyler.⁹³ Günümüz Azerbaycan'ın da Muğan bölgesi Aras nehrinin ve Talış dağlarının kuzeyinde, Savalan dağının etrafından Hazara kadar uzanan bir ovardır. Azerbaycan'ın Sabirabad, Saatlı, Bilesuvar, Celilabad, Şirvan, Salyan İran'ın Parsabad illerini kapsamaktadır.

Albaniya devleti Hıristiyanlığın Kafkasya'ya gelmesiyle Hıristiyanlaşmaya başlamıştır. Bu da devrin otoriter gücü ve komşu ülkesi olan Sasani devletini rahatsız etmiş ve yıllarca bu uğurda savaşlar vermiştir.

---

⁸⁵ Burcu Karakuş, *İmparator Herakleios döneminde Bizans (610-641)* (Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 58.

⁸⁶ Ganzak (Gence, Gk. Gazaca, Lat. Gaza, Ganzaga, Ar. Janza, Jaznaq), Azerbaycan'da Akamenid kuruluşuna ait bir şehir. Bu isim "hazine" anlamına gelir ve Pers idari kullanımında benimsenmiş bir Med biçimidir. Plinius (Doğa Tarihi 6.42-43) "Gaza 'yı Atropatene'de bir şehir olarak adlandırır ve Ammianus Marcellinus (23.6.39) 'Gazaca 'yı Medya'nın en büyük üç şehrinden biri olarak adlandırır. Mary Boyce, "Ganzak", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 21 Ağustos 2024); Elshan Musayev, *Azerbaycan'da Hıristiyanlık ve Çağdaş Hıristiyan Akımları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2005), 21.

⁸⁷ İslamova, *VII-X. Yüzyıllarda Azerbaycan Ve Kafkasya'da İslamiyet*, 6.

⁸⁸ Nizami Afandiyev, "Kafkas Albanyası Devletinin Hıristiyanlık Öncesi Dini İnançları", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2020), 371.

⁸⁹ C. E. Bosworth, "Arrān", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 19 Ağustos 2024).

⁹⁰ Bekirova, "Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti", 65.

⁹¹ Azerbaycanlı gazeteci, tarihçi ve politikacı (1898-1959)

⁹² Paytakaran, Utin'in doğusunda, Aras ve Kür nehirlerinin oluşturduğu yapının güneyinde yer alıyordu. Aras Nehri üzerinde bulunan bu bölge, sıklıkla bu nehri aşarak, Starabon'un Kaspiane olarak adlandırdığı Talış ve Lenkeran bölgelerini kapsayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanıyordu. Məmmədzadə Mirzə Bala, *Azerbaycan tarixində türk Albaniya* (2022), ed. Akif Aşırılı (Bakı: Azərbaycan Türk Ocağı yayınları, 2022), 30.

⁹³ Bala, *Azerbaycan tarixində türk Albaniya* (2022), 5; Nizami Efendiyev, *Kafkasya'da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği* (İstanbul: İstanbul üniversitesi, Doktora, 2018), 17.

Azerbaycan'da az da olsa Alban Udileri hâlâ yaşamlarını sürdürmektedirler. Onların kutladıkları “Gorgot”⁹⁴ bayramı da Zerdüştilik ile ilgilidir. Aynı zamanda Zerdüştiliğe bağlı olarak ateşe yemin etme “tset-hilis madma” ateş hakkı, günümüz Alban Udi halkı tarafından halen kullanılmaktadır.⁹⁵

Bu topraklarda Sasanilerden sonra hüküm süren ve halkı etkileyen devletler şu şekildedir: Roma, Abbasiler, Emeviler, Hazarlar, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Şirvanşahlar, Safaviler, Osmanlı, Rusya ve Sovyetler olmuştur.⁹⁶ Sovyetlerden önce kısa süreliğine (23 aylık) kurulan bir Azerbaycan devleti SSCB⁹⁷ dağıldıktan sonra 1991 de tekrar Azerbaycan olarak kurulmuştur.⁹⁸

2.2. Albaniya ve Sasani Mücadeleleri

Zerdüştiliğin Azerbaycan topraklarında yayılması ve burada asırlarca hüküm sürmesinde, bölgenin verimli ve zengin topraklarının etkisi olmuştur. Sasaniler'in de bu bölgeye verdikleri önem, dikkate değer bir etken olarak değerlendirilebilir.

Albaniya III. yüzyıldan sonra Sasani yönetimine geçmiş ve Zerdüştiliği kabul etmeleri için yüksek vergilere tâbi tutulmuştur. II. Yezdegirt'ten (439-457) başlayarak, Albaniya belirli zamanlarda Sasanilerden ayrılrsa da bağımsızlığını kaybetmeden VI. yüzyılın sonlarına kadar Sasani devletinin terkinde kalmıştır. Arşakîler sülalesinin yıkılışından sonra, Sasani yönetimi, bünyesine aldığı Albaniya topraklarına görevliler tayin etmiş, Albaniya kralı Urnayr'ın oğlu Vaçe, anne tarafından Sasani sülalesinden olduğu için ona dokunulmamıştır. II. Yezdegirt, zamanında anne, oğul baskıyla Zerdüştiliğe zorlanmıştır. Firuz'un döneminde Vaçe Firuz'un annesi ve kız kardeşini Firuz'a gönderme karşılığında yönetimi elinde bulundurmuşsa da daha sonra münzevi hayatı tercih etmiş ve İncil öğretisini hayatına tatbik etmek üzere dağlara çekilmiştir. Yaklaşık 30 yıl boyunca Albaniya devleti hükümdarsız kalmış, bu süre zarfında, Sasani hükümdarı Firuz bölgede

---

⁹⁴ Nevruz bayramıyla oldukça benzer yönleri olan fakat süre olarak bazen nisan ayında da kutlamaların devam ettiği bir bayram.

⁹⁵ Afandiyev, “Kafkas Albanyası Devletinin Hıristiyanlık Öncesi Dini İnançları”, 369.

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz. İsmail Bey Zardabli, *Ethnic and Political History of Azerbaijan: From Ancient Times to the Present Day* (Lulu.com, 2018).

⁹⁷ Avrupa ve Asya kıtası üzerinde Rusya'nın hâkimiyetinde 1922-1991 yılları arasında varlığını sürdüren sosyalist cumhuriyetler birliği. Kemal Beydilli, “Rusya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts. (Erişim 19 Ağustos 2024).

⁹⁸ Vugar Akifoğlu, “Azerbaycan'da Milli Direniş 1917-1930”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 57/2 (01 Ocak 2017), 781-782.

Hıristiyanlığı yok etme adına kiliseleri yakıp yıkmıştır. Çok sayıda soylu aile baskı veya hediyelerle Zerdüştiliği kabul etmek zorunda kalmıştır. Yıkılan kiliselerin yerine ateşgedeler kurulmuş ve bu eylemler Firuz'un kardeşi Belaş hükümdar olana kadar devam etmiştir. Belaş hükümdar olunca tüm dinlere özgürlük vermiştir.⁹⁹

Belaş'ın tanıdığı özgürlükle ülkede yeniden Hıristiyan nüfusu artmaya başlamıştır. Bu sefer tam tersi olmuş ve ateşgedeler yıkılmış yerine kiliseler inşa edilmiştir. Zorla Zerdüşti olan kişiler, vaftiz edilerek yeniden Hıristiyanlığa geçmiştir.¹⁰⁰

Moisey Kalankaturku'nun verdiği bilgiye göre Sasaniler, Albaniya'ya geldikleri zaman yanlarında 300 magi getirmişlerdir. Albaniya topraklarına yayılmış Sasaniler, halkı tehdit eder, halkın Zerdüştiliğe kendi istekleriye razı olmalarını ve karşılığında ödül olarak vergilerden muaf olacaklarını söylemişlerdir. Böylelikle her yerde ateşgede inşa ederek kâhinlerin dinî yaymaları kolaylaşmıştır. Kabul edilmediği takdirde sürgün veya ölüm cezası ile karşı karşıya bırakılmışlardır.¹⁰¹

Sasani devleti Albaniya'da yaşayan Hıristiyanların üzerinde vergileri ağırlaştırarak, Roma'ya olan yakınlığın önünü kesmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda Kiliseleri kapatma yoluna gidilmiş ve kiliseler yıkılarak Zerdüşti mabetlerine çevrilmiştir. Fakat bazı zamanlarda bu yıkımlar beklenen etkiyi meydana getirememiştir. Halkı korkutmaktan çok kızdırmış ve Sasanilere karşı bir baş kaldırıya dönüşmüştür. Bunlardan biri de Sasani imparatoru I. Şapur'un gönderdiği mektubun reddedilmesidir.¹⁰²

---

⁹⁹ Moisey Kalankaturku, *Albaniya Tarixi*, çev. Ziya Bünyadov (Bakı: Avrasiya Press, 2006), 45-57.

¹⁰⁰ Detaylı bilgi için bkz. Kalankaturku, *Albaniya Tarixi*, 42-62.

¹⁰¹ Kalankaturku, *Albaniya Tarixi*, 42.

¹⁰² Allahşükür Paşazade, *Kafkas'ta İslam* (Bakı, 1991), 38-42.

İKİNCİ BÖLÜM

ZERDÜŞTİLİĞİN AZERBAYCAN'A OLAN ETKİLERİ

Zerdüştilik gibi köklü bir dinin Azerbaycan topraklarında doğmuş olmasından kaynaklı bu topraklardaki insanların bu dinî benimsemeleri kaçınılmaz olmuştur. Birinci bölümde bahsedilen büyük devletlerin bu topraklarda yaşam sürmesi de dinin kabul ve kalıcılığını etkileyen önemli göstergelerdendir. Ayrıca Avesta'nın tamamına baktığımızda insanları humanizme, iyiliğe, o çağın hayatındaki bolluğun esasını teşkil eden tarıma ve hayvancılığa teşvik ettiği görülmektedir. Aynı şekilde Avesta'nın bahsettiği güzel ve iyi olan davranışlar Azerbaycan halkının kültür ve edebiyatında, inanç ve mimari yapılarında ortaya konulmaktadır.

Bu dinin Azerbaycan'da gelişip yayılmasının en önemli faktörlerinden biri de dinin kutsadığı ateşin yakıt maddesi petrolün, gazın bu topraklarda oldukça zengin olmasıdır. Zerdüştiler petrol kuyularının zenginliğinden dolayı koloniler halinde Tahran, İsfahan, Şiraz, Yezd, Kirman gibi Güney Azerbaycan bölgesinin yanı sıra Abşeron bölgesinde XX. yüzyıla kadar giderek azalmalarına rağmen varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁰³

Önemli ateşgedelerin burada yapılması toplumun yılın belirli günlerinde ziyaretgâh olarak buraları ziyaretine sebep olmuş ve popülerliğini artırmıştır.¹⁰⁴ Kutlanan bayram ve törenler asırlar geçmesine rağmen günümüze kadar gelmiş bulunmaktadır.

1. ZERDÜŞTİLİĞİN AZERBAYCAN'DAKİ KONUMU VE ÖNEMİ

Azerbaycan kelimesinin birçok farklı telaffuz ve yazılışları mevcuttur. Konum ve yer altı zenginliklerinden ötürü bu topraklar sürekli el değiştirmiş ve ismi her gelen devletin lügatine uygun olarak evrilmiş ve günümüze Azerbaycan olarak gelmiştir.

Azerbaycan ismi kelime olarak Zerdüştiliğin temel kutsallarından olan ateşle ilgilidir. Zerdüştilerin ateşe verdikleri öneme binaen bu ismin Zerdüştilerle bir ilişkisi olduğu

---

¹⁰³ Muammer Ulutürk, "Azerbaycan'da Zerdüştilik ve Abşeron-Surahanı Ateşgedesi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/Toplum ve Siyaset (2021), 51.

¹⁰⁴ Sular, *Avesta*, 34.

düşünülmektedir. Azerbaycan kelimesindeki Azer¹⁰⁵ (ator/atr) ateş, pat (bad, pad) nöbetçi, koruyucu, can (kan/gan) yer, yurt demektir. Yani “Ateşgedeleri koruyan yer”, ateşle alakalı olarak Ateş Muhafızları, Ulu Ateşler Ülkesi, Sönmeyen Ateş Memleketi, Odlu Ateşle Abad Olan Ülke, Od Parıltısı Ülkesi, Od Muhafızı.¹⁰⁶ Tanrı Odunun Kaynağı, Od Tanrısının Yeri¹⁰⁷ gibi isimlerle karşılaşılmaktadır. “Azerabadgan” Pehlevi dilinde Zerdüşti mabedi olarak da bilinmektedir.¹⁰⁸ Azerabadgan’ın ‘Azerbaycan’ olarak çevrilmesi, Arapça’da “g” sesinin bulunmamasıyla ilişkilendirilebilir. Bu sebeple, Orta Çağ Arapça tarih kitaplarında “Azerabadgan” kelimesi, önce “Azerbadcan” ve son olarak da “Azerbaycan” şeklini almıştır.¹⁰⁹ Kelimenin Türkçe olduğunu idda edenlere göre ise Azer “yüksek”, “baygan” ise “büyükler, muhteşemler” anlamındadır.¹¹⁰

Azerbaycan, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Rusya’nın Dağıstan bölgesi, kuzeybatıda Gürcistan, güneybatıda Ermenistan ve Türkiye, güneyde İran ile sınırlıdır. Azerbaycan Türkleri nüfus çokluğu itibarıyla İran’da, Azerbaycan’da, Gürcistan’da, Rusya’da, Irak’ta, Türkiye’de Türki cumhuriyetleri ve Avrupa ülkelerinde dağınık bir şekilde hayatlarını sürdürmektedirler.

Tarihi çok eskiye dayanan bu ülke M.Ö. IX. yüzyılda Urmiye kıyılarında ilk Azerbaycan devleti Manna adıyla kuruldu. XX. yüzyılda keşfedilmiş Füzuli şehrinde bulunan Azih Mağarasındaki kalıntılar (ilkel insan- Neandertal çene kemiği) bizi Taş Devrine kadar götürmektedir. Buna benzer kırka yakın açık tipli Paleolit devrin bütün aşamalarını kapsayan mağaralar keşfedilmiştir.¹¹¹ Ayrıca İpek Yolu’nun bu topraklarından geçmesi sebebiyle ülkenin tanınırlığını daha da artırmıştır.¹¹² Tüccarların bu bölgede konakladığı saraylar, günümüzde turizm sektörü açısından ender ve önemli örnekler olarak kabul

---

¹⁰⁵ Zerdüştilikte Âzer hem ateşin hem de ateş izedinin ismidir. Zerdüştiliğin en büyük izedlerindedir. Avesta da âtar, âtaraş, Pehlevicede âtur, âtahaş şeklinde geçer. Sular, *Avesta*, 470.

¹⁰⁶ Hüseyinov, *İlhanlılar Dönemi Azerbaycan Tarihi*, 23-24.

¹⁰⁷ Türkane Hüseyinova, *Azerbaycan Yer Adlarında Etnotoponimler* (İzmir: Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans, 211M.S.), 6.

¹⁰⁸ Intigam Mammadov, *Orta Çağ Azerbaycan’lı Arap Dilbilimcileri ve Eserleri* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2021), 7.

¹⁰⁹ Mammadov, *Orta Çağ Azerbaycan’lı Arap Dilbilimcileri ve Eserleri*, 7.

¹¹⁰ Hüseyinov, *İlhanlılar Dönemi Azerbaycan Tarihi*, 31.

¹¹¹ Azad Zeynalov vd., “Abşeron-Bakı Yataqlarında Erkən Paleolit Dövrünün İzleri”, *Azərbaycan Arxeologiyası Xəzər Universiteti Nəşriyyatı* 24/1 (2021), 22.

¹¹² Esra Yılmaz, “Kadim İpek Yolu Güzergahları”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, (30 Kasım 2017), 678-680.

edilmektedir. Hatta, bu İpek Yolu aracılığıyla Hindistan'dan gelen tüccarlar, Surahan'daki ateşgedeyi (Şekil 7) yeniden canlandırmışlardır.

Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'nün de adı oldukça eski çağlara dayanmaktadır. V-VIII. yüzyıllarda Baqavan olarak karşımıza çıkan bu kelime Hint-Avrupa dillerinde 'ateş', "Allah", "güneş" gibi anlamlara gelen baqa kökünden gelir. Van eki ise 'büyük, mühim şehir' anlamında kullanılmıştır. Atşi-Baquan'dır.(Baqua'nın odları) "Allah'ın Şehri" "Zerdüştilerin yeri" gibi anlamlara gelen "boq" kelimesi Bakü isminin oluşum sürecinde iştirak etmiştir.¹¹³ Ayrıca kelime Bagazušta (Tanrı tarafından sevilen) ve Bagapata (Tanrı tarafından korunan) olarak Aramice ve Babil tabletlerinde geçer ve sonuncusu Yunan kaynaklarında da görülür.¹¹⁴ Darius¹¹⁵ Ahura Mazda'yı kozmosu kuran, yeryüzünü, gökyüzünü ve insanoğlunu yerleştiren ve insanlık için mutluluk yaratan "büyük tanrı" (baga vazrka) olarak över.¹¹⁶ IX. yüzyıl Arap, Türk ve Fars kaynaklarında bu şehir "ezeli-ebedi yanar ateşler şehri olarak" geçer.¹¹⁷

M.S. V-IX. yüzyıl kaynaklarında Bakü ve çevresinden "Sönmeyen ateşin olduğu yer" olarak bahsedilmiştir. Bu bölgelerde yüzyıllardır mevcut olan petrol ve doğalgaz rezervleri, bu toprakların sürekli olarak ateşin yanmasına neden olmuştur. Ayrıca, burada ateşe tapan toplulukların yaşadığı belirtilmiştir.¹¹⁸

XV. yüzyılda Bakü'lü müellif el-Bakuvi, eserinde petrol hakkında önemli bilgiler vermektedir. El-Bakuvi, Bakü için katran yatakları ve iki yüz deve yükü petrol örneği vererek bu kaynaklardan söz eder. Ayrıca, şama benzer şekilde yanan sarı renkli sertleşmiş toprak parçalarından da bahseder. İnsanlar bu toprak parçalarını koparıp şehirde kullanarak ev ve hamamların ısıtılmasında kullanmışlardır. Şehrin bir fersah¹¹⁹ uzaklığında hiçbir vakit sönmeyen alevin çıktığı bu yerde kükürt madeninin olduğunu düşünülmektedir. Bunun yakınında bir kent bulunmaktadır ve buranın ahalisi

---

¹¹³ Sara Balabəy qızı Aşurbəyli, *Bakı Şəhərinin Tarixi: Orta Əsrlər Dövrü*, ed. Ziya Musa oğlu Bünyadov, çev. Azər Bağirov (Mətn: Bakı: Avrasiya Press, 2006), 42-51.

¹¹⁴ Rose, *Zoroastrianism*, 35.

¹¹⁵ Darius I, genellikle Büyük Darius olarak anılan, M.Ö. 522-486 yılları arasında Ahamenişler Hanedanı'na mensup bir Pers kralıdır. Darius'un hükümdarlığı döneminde, Pers İmparatorluğu'nun sınırları genişletilmiş ve merkezi yönetim daha da güçlendirilmiştir.

¹¹⁶ Rose, *Zoroastrianism*, 37.

¹¹⁷ Musayev, *Azerbaycan'da Hıristiyanlık ve Çağdaş Hıristiyan Akımları*, 2005, 15.

¹¹⁸ Efendiyev, *Kafkasya'da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*, 55.

¹¹⁹ Yaklaşık beş veya beş buçuk kilometrelik bir uzunluk ölçüsüdür.

Zerdüştüdür.¹²⁰ Bir başka gezgin Afanasiy Nikitin de XV. yüzyılın ikinci yarısında Behmen Türk Sultanlığını ziyaret ederken Bakü üzerinden geçer ve o da burada sönmeyen bir ateşin varlığından bahseder.¹²¹

Azerbaycan'da ilk tek tanrılı dine örnek olarak Zerdüştlik gösterilir. Dinî eğitimler M.Ö I. asra dayanmaktadır. Bunda Medya devletinin de etkisi vardır.¹²² Azerbaycan'ın birçok şehir ve köyünü dolaşmış olan Endülüslü Ebu Hamid el-Garnati, Derbend civarındaki dağ köylerinde İslam'ı kabul etmemiş, cizye ödemeyen, cenaze törenlerini Zerdüştler gibi ifa eden insanların varlığından bahsetmektedir.¹²³

Bu bölgelerde yaşayan Kafkas Albanları, İskitler en eski milletlerden sayılmaktadır. Daha sonra kurulu bir düzene geçince tarihin gösterdiği kadarıyla Manna, Medya, Ahameniler, Atropatena, Partlar, Sasaniler, Büveyhiler, Şeddadiler, Revvadiler, Şirvanşahlar, Gazneliler, Selçuklular, Moğollar, Harezmsahlar, Timurlular, İlhanlılar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safevi, Osmanlı ve Kaçarlar (Kacarlar) gibi önemli imparatorluk ve hanedanlıklara ev sahipliği yapmıştır. Rusya ve Kacarların arasında yapılan önce Gülistan (1813) sonra Türkmençay (1828) antlaşmasına binaen Azerbaycan günümüz haritasındaki sınırlara sıkıştırılmıştır. Bu antlaşmanın ardından, Azerbaycan, Aras Nehri'nin iki tarafında aynı milletin iki ayrı devlet olarak şekillendiği bir duruma gelmiştir. Daha sonra Aras nehrinin kuzeyi Rusya sömürgesinden kurtulmuş fakat güneyi Fars kökenli kurulmuş olan İran sınırlarında kalmıştır. Ferhad İbrahimi'nin yazdığı günümüze kadar gelen herkesin ezber bildiği ayrılık şiiri Aras'ın böldüğü ayrılıktır. Akrabalarından, ailelerinden ayrı düşen insanlar bir daha Aras nehrinin diğer tarafına geçememişlerdir. Bu şekilde hayatlarına bir ömür sığdırmışlardır.

Tarihçi Herodot'a göre Medler zamanında ölülerin yüksek bir yere bırakılarak akbabalara yedirmeleri bir gelenek haline gelmiştir.¹²⁴ Nitekim Albanların bu bölgede yaşadıkları zaman dilimlerinde Hıristiyanlaşmadan önce aynı şekilde ölüleri ne gömmüşler ne de

---

¹²⁰ Abdulhalik Bakır - Feridun Şenol, "Azerbaycan'ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ'ın Sonuna Kadar)", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi 2/3* (2020), 100.

¹²¹ Bakır - Şenol, "Azerbaycan'ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ'ın Sonuna Kadar)", 100.

¹²² Aydamirov, "Zoroastrianism Religion in Azerbaijan and Its Reflections from Past to Present", 28.

¹²³ Efendiyev, *Kafkasya'da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*, 55.

¹²⁴ Herodot, *Herodot Tarihi*, çev. Muntekim Ökmen (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1973) Cild I. Madde 142.

yakmışlar, akbabalara yedirdikten sonra cesedin kemiklerini toplamışlardır.¹²⁵ Bu bölgede farklı milletlerin (özellikle Albanya devletinin hâkim olduğu dönemde) Zerdüştiliğin insanların zihninde belirli bir konuma sahip olduğunu, dinî eylemlerin inançtan çıkıp kültüre dâhil olduğu görülmektedir. İstahri, Bakü'nün yakınlarında pirlerin (mabet) ve Zerdüşti mabetlerin kalıntıları olduğu bilgisini vermektedir. XVIII. yüzyıl Azerbaycan tarihçilerinden Abbasgulu Ağa Bakıhanov'un eserlerine bakıldığında da Zerdüştilerin başlangıç tarihlerini bu topraklardan aldıkları ortaya konulur.¹²⁶

Azerbaycan armasında (Şekil 6) yer alan sekiz köşeli yıldızın anlamlarından biri, ebediyeti, sonsuzluğu ve gelişmeyi temsil eden, Zerdüştilikte kible olarak kabul edilen güneşi simgelemektedir. Güneş yaratılanların temizleyicisi, insan hayatının ve gücünün kaynağı¹²⁷ sayılmaktadır. Yıldızın içindeki ateş de yine Odlar Yurdu isimlendirilmesinin bir yansımasıdır. Armadaki buğday sembolü, zahmet, emek ve ekmeğin kutsallığını simgeler. Ayrıca, halk kültüründe eski dinlerden gelen çalışkanlık ve çiftçilik ruhunun etkilerinin görüldüğü anlaşılmaktadır.¹²⁸

Azerbaycan'da geniş taraftar toplayan Zerdüştilik Ahameniler ve Sasaniler zamanında önemli bir konuma sahip olmuştur. Sasanilerde sistemleşen bu din siyasi olarak da etkisini göstermiş ve Hıristiyanlıkla sürekli savaş halinde olmuştur. Albanların devrinde (M.S. 3) bu topraklara giren Hıristiyanlık, Pers kralını kızdırmış, tekrar topraklara Zerdüştiliği geri getirmek için çalışmalar başlatılmıştır.¹²⁹ Daha sonra bölgeye İslam'ın hâkim olmasıyla bu iki dinin etkisi bölgede oldukça azalmış ve topraklarda Şii Sünni çatışmaları başlamıştır. Fakat algı ve kültürde hâlâ Zerdüştilik dinini yansıtan eylem ve inançlar mevcuttur

---

¹²⁵ Efendiyev, *Kafkasya'da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*, 55.

¹²⁶ "Odun Müqəddəsliyi", *Azərbaycan* (2019).

¹²⁷ Mehmet Emin Sular, "Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2017), 181-204.

¹²⁸ *Gerblər və Emblemlər* (Azerbaycan: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitapxanası, ts.), 26-27.

¹²⁹ Leyla Dos, *Azerbaycan Rus Ortodoks Kilisesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2010), 53.

2. ATEŞİN KUTSALLIĞI VE AZERBAIJAN'DA ATEŞ TAPINAKLARI

Başlangıçta Tanrı'nın delili olan ateş¹³⁰ Zerdüştilikte zamanla kutsallık kazanmıştır. O Ahura Mazda'nın bir armağanıydı.¹³¹ Ateş özünde insan zihninde dinamikliği ve canlılığı, ilerlemeyi, samimiyeti ve sıcaklığı temsil eder. Antik Yunanda keşfedilen yeni yerlere eski yerin hareket ve yaşantısını taşımak için ateş götürülürdü.¹³² Ayrıca ateşin yaratılışını kutlamak için Sasaniler döneminde kutlamalar yapılırdı.¹³³

Ateş Zerdüştilerde güneşe binaen kible mahiyetindedir ve kutsaldır. Geceler ateş gerekirse uyutulur ama söndürülmez, ateşin kendisinin sönməsi beklenirdi. Avesta da ateşe çokça övgüler vardır.¹³⁴ Bu kutsal olan ateşe dokunulamaz ve Hint dinlerindeki gibi onda insan yakılamazdı, çünkü insan öldükten sonra kirliydi.¹³⁵ Hatta ateşi çöpleri yakmak için kullanmak bile bir Zerdüşti için düşünülemezdi. O alevlerin üzerine sadece temiz, kuru odun ve saf adaklar koymalı, ateşte yemek pişirirken tencerelerden üzerine bir şey dökülmemesine ya da düşmemesine büyük özen gösterilmelidir.¹³⁶ Zira ateşin etrafında dualar okuyarak dönen ruhban sınıfı ağızlarına peçe takar, hava ve tükürük parçalarının ateşi kirlletmesine izin vermezlerdi. Zira bedenden çıkan her şey kirlidir buna nefes ve tükürük de dâhildir.¹³⁷

Ateşin dünya'da koruyucu hayvanı köpek¹³⁸ ve horozdur.¹³⁹ Bu hayvanlar kutsal sayılır. Avesta'nın Vendidad bölümünde bu iki hayvandan ve onlara nasıl davranılması gerektiğinden bahsedilir. Horoz¹⁴⁰ erkenden uyanmayı, çalışmayı sembolize eder. Zira

---

¹³⁰ Ateş (âtar, Pehlevicede âdur ve âtaş) Kurban ateşi, Ahura Mazdâ'ya aittir (Genç Avesta'da Ahura Mazdâ'nın oğludur), düşünce ve canlılar dünyaları arasında gidip gelen, tapınanın sunularını tanrılara ve tanrıların armağanlarını tapınana getiren elçi Skjaervo, *Introduction to Zoroastrianism*, 18; Ateş Ahura Mazda'nın oğlu olarak övülür. Sular, *Avesta Yesna* 17/11.

¹³¹ Moore, "Zoroastrianism", 190.

¹³² Oral Orpak, *İran Kimlik İnşasında Zerdüştlük* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018), 24.

¹³³ Alıcı, "Zerdüştlük", 266.

¹³⁴ Ahura Mazda'nın oğlu ateşi övüyoruz. *Yesna* 16/4

¹³⁵ S A Tokarev, "Kültür Tarihinde Ateş Sembölü", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 6/1 (2005), 259-264.

¹³⁶ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 297.

¹³⁷ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 309; Oymak, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*, 183.

¹³⁸ Avesta'da Ehrimen'in yaratıkları olarak nitelenir ve kunduz köpek öldürene ceza olarak on bin yılan, on bin kobra, on bin kurbağa, on bin kaplumbağa, on bin güve ve on bin karınca öldürmesi emri verilir. Vendidad 14/1-18.

¹³⁹ Nəsir İsmayıl oğlu Rzayev, *Əsrlərin Səsi* (Bakı: Azər nəşr, 1974), 78.

¹⁴⁰ Horoz güneşi ve ateşi temsil eder. Vendidad bölümünde devlerin düşmanı, insanların dostu olarak karşımıza çıkar. Çünkü insanın uyanmaması için uğraşan dev uzaklaştırıcı horozdur. İyi söz, iyi düşünce

her sabah tembellik şeytanı insana biraz daha uyumasını, daha uyanma zamanının gelmediğini fısıldar. İşte o kutsal zamanın habercisi horozdur. Zira Zerdüş't'e göre cennete girmeye en layık olanlar erken uyanıp işlerine koyulanlardır.¹⁴¹

Birçok doğu halkında olduğu gibi Azerbaycan halkında da kâinatın çahâr âğşîc¹⁴² şeklinde isimlendirilen dört esas unsurdan (hava, su, od, toprak) oluştuğu düşüncesi yaygındır. Özellikle ateşin koruyucu ve şifa veren bir özelliği olduğuna inanılırdı. Bakü ve çevresi, özellikle Abşeron Yarımadasında doğal gaz ve petrolün çıkması ve insanların bunları aydınlanma, ocaklarda kullanma ve ısınma amacıyla değerlendirmeleri, bölgede yüzeye çıkan petrolün kendiliğinden alev alması insanlarda ateşe karşı bir saygı ve güven duygusu oluşturmayı başarmıştır. Bu nedenle, Azerbaycan'ın başkenti Bakü özellikle geceleri parlayan yüzlerce meşalenin bulunduğu geniş bir panayır ve bayram yeri olarak betimlenmiştir. Zerdüş'tün bu fenomenlerden ilham alarak iyiliğin temeli olarak kabul ettiği ateş dinini burada kurduğu idda edilir.¹⁴³

Odun insanı her tür pisliklerden, rezaletten kurtaracağına ve insanı temizleyeceğine inanan halk odun şifa verici özelliğine inanmışlardır.¹⁴⁴ Örnek olarak eskiden çeşitli nedenler yüzünden korku stresi yaşamış insanların korkularını yok etmek için (genelde çocukların) bir bardak soğuk suya yanan bir közü atıp o suyu korkan kişiye içirmek adeti bulunmaktaydı. Korkudan hastalanan insanlar ateşgedelere götürülür ve hasta yakınları sadakalar verir, dualar okurlardı. Sonrasında, vücudun belirli bölgelerine (genellikle ayak, bel veya parmak gibi) ateşgedede görevli kâhin tarafından yanar demir, köz veya yanan pamuk dokundurulurdu. Bu uygulamanın, kişinin sıkıntısına, korkusuna veya hastalığına son vereceğine inanılırdı. Bu işleme 'çiledağ' denilirdi. Yani hastanın çilesini kâhin ateşin yardımıyla ortadan kaldırmış, yakmış, dağlamış sayılırdı. Bu ateşgedeler Bakü yakınlarındaki Nardaran ve Maştağa kasabalarında, Lenkeran, Kuba, Derbend, Erdebil, Merend, Marağa, Celmas çevresinin köylerinde mevcuttur. Ateşin güç, kudret

---

ve iyi eylem konusunda gevşememeleri gerektiğini, kötü söz, kötü düşünce ve davranıştan yüz çevirmeleri gerektiğini insanlara tan yeri ağırlar ağarmaz hatırlatır. Eşlerden hangisi horozu ilk duyup kalkarsa o cenneti hak etmiş olur. Karanlığı bitirip aydınlığı haber veren horoz, aydınlığın geldiğinin karanlığın yenildiğinin habercisidir. Vendidad 18/14-29.

¹⁴¹ Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinlerin Tarihi* (İstanbul: İnkilap ve Aka Kitapevleri, 1963), 147.

¹⁴² Mehmet Emin Sular, "Zerdüştilikte Eridvî Sûra Anâhîta Kültü", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Özel Sayı 1 (Cumhuriyetin 100. Yılına) (27 Ekim 2023), 1492.

¹⁴³ Erol Kürkçüoğlu, "V-XV. Yüzyıllarda Bakü Petrolleri ve Bölgenin Sosyo-Ekonomik Hayatına Etkileri", *Journal of Turkish Research Institute* 27 (01 Ocak 2005), 249.

¹⁴⁴ *Azadlıq*, "Azərbaycanda Dinlərin Tarixi: Ərazidəki Müxtəlif Dinlər" (2011), Bakü Basım, 13.

bahşetmesi, kötü ruhlara galip gelmesi, ateşin yenilmezliği fikirleri zamanla inanca dönüşmüştür.¹⁴⁵

Şirvan arazisi Abşeron adasında ve Surahanı kasabasında günümüze kadar gelmiş bir ateşgede (Surahanı Ateşgedesi) ve Ateşi-Bagavan'da (Bakü'de) ateşgedeler mevcuttur.¹⁴⁶ Bunların yanı sıra aşağıda belirteceğimiz üzere hâkimiyeti ele alan Sasaniler, ele geçirdikleri her bölgede, Zerdüşti inancının merkezi olan ateşgede tapınaklarını inşa etmek amacıyla yerel bölgelere din adamları göndermişlerdir. Bizans-Sasani savaşları, başlangıçta toprak egemenliği mücadelesi iken, zamanla dinî çatışmalara dönüşmüştür. Bu bağlamda, savaşın galipleri genellikle rakiplerinin tapınaklarını tahrip ederek, üzerlerine kendi dinî yapılarının inşasını gerçekleştirmişlerdir.¹⁴⁷ Bu bir inanç ve güç göstergesi sayılmıştır.

Sasaniler için Azerbaycan'ın hem dinî hem de coğrafi olarak önemi oldukça yüksektir. Bunun sebepleri:

- Önemli üç ateşgede burada bulunuyordu.
- Kutsal topraklar buradaydı.
- Azerbaycan hem coğrafi konum hem de zengin topraklar açısından oldukça önem arz etmekteydi
- Doğal gaz ve petrol sayesinde ateşe ulaşım oldukça kolaydı.

Güney Azerbaycan'da Ahameniler veya Part döneminin sonlarında, Gazaka'da görkemli bir ateşgede yapılmıştır. Tahtı-Süleyman adı verilen Azerguşnasp ateşgedesi sonradan Şiz (Shiraz) şehrine taşınmıştır¹⁴⁸. Sasani hükümdarları tahta çıktığı zaman buraya kadar yürüyerek gelir, burada dua eder halka hediyeler verirlerdi.¹⁴⁹ Hükümdarların taç giyme töreni de Nevruz günü bu mabetlerde yapılırdı.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Məhərrəm Qasımlı, “Od-Ocaq və Ateş Qavramının Tarix İçindəki Yeri və Dəyəri”, *Ədəbiyyat qəzeti*. (2019), 20.

¹⁴⁶ Cengiz Mürselov, “Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (25 Aralık 2016), 54.

¹⁴⁷ Zeev Rubin, “Persia and the Sasanian Monarchy”, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, ts. (Erişim 23 Ağustos 2024) Detaylı bilgi için bkz. 130-156.

¹⁴⁸ Boyce, “Ganzak”; Ulutürk, “Azerbaycan'da Zerdüştilik ve Abşeron-Surahanı Ateşgedesi”, 46.

¹⁴⁹ Musayev, *Azerbaycan'da Hıristiyanlık ve Çağdaş Hıristiyan Akımları*, 2005, 14.

¹⁵⁰ İslamova, *VII-X. Yüzyıllarda Azerbaycan Ve Kafkasya'da İslamiyet*, 7.

Sasaniler Zerdüştiliği resmi olarak kabul ettikten sonra bunu Bizanslılara karşı bir güç olarak da kullanmaya başlamışlardır. Bu yüzden mabetleşmeye çok elverişli olmamasına rağmen Zerdüştiler için ateşgedeler inşa edilmeye başlanmıştır. Çünkü artık ateş Ahura Mazda'nın oğlu niteliğindedir. O, her şeyin başlangıcıydı, nurdan ateşi, ateşten havayı, havadan suyu, sudan da toprağı yaratmıştı¹⁵¹ Önceden ateş dua ve kurban esnasında açık havada yakılırdı, çünkü kapalı duvarlar Tanrı'nın heybetine zarar verebilirdi. Daha sonraları mabetler hem kale görevi görmeye hem de herkesin kolayca ulaşmasını engellemek için dağlık bölgelere inşa edilmeye başlandı. Yalnız kâhinler yakınına gider, diğer din mensuplarıysa uzaktan ibadet ederlerdi. Zamanla mabetler kast sistemine benzer yapılar şeklinde kullanılmaya başlandı.¹⁵²

Derbend (şu an Rusya sınırları içinde), Gence, Beylegan, Zakatala gibi şehirlerde ateş mabetleri inşa edildi. Daha önemli olanlar ise Abşeron bölgesinde, Hazar Denizi kıyılarında inşa edilmiştir. Fakat sonra bölgeye hâkim olan dinler bu mabetlerin üzerine kendi mabetlerini inşa ederek ortadan kaldırdılar.¹⁵³ Fakat inanç kültüre dönüştüğünde onun unutulması hayli zaman alır.¹⁵⁴ Bu yüzden Azerbaycan'a İslam ve Hıristiyanlık gibi büyük dinlerin girmesine rağmen eski dinin kalıntıları tamamen silinmemiş, kültürün bir parçası olarak anlamını bilmediğimiz adetler halinde günümüze kadar gelmiştir.

Avesta sosyal bir sınıflandırmaya gitmese de Genç Avesta (Horda Avesta) göçebe olan toplumu üç kategoriye ayırmıştır. Köylüler, savaşçılar ve din adamları.¹⁵⁵ Bu kategorilere uygun ateşgedelar inşa edilmeye başlanmıştır.

- Azergüşnasp- Bu dönemde üçe bölünen toplumun asker sınıfına ait olan ateşi sembolize ederdi ve Şiz'de bulunurdu. Hükümdarlar ve askerler için, sadece ordu mensuplarına ait olan bir kutsal mabetti. Sasani döneminde her kralın taç giyme töreninden sonra oraya yürüyerek hac ziyareti yapması gerekiyordu.¹⁵⁶

---

¹⁵¹ Mehmet Mekin Meçin, "Zerdüştilik ve İsrakilikte Ateş Felsefesi", *Şarkiyat* 14/2 (31 Ağustos 2022), 531.

¹⁵² Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 19.

¹⁵³ Oktay, "Od Məbədləri: Atəşgah Avropa və Şərqi Ölkələri Turistlərinin Diqqət Mərkəzindədir", *Xalq Cəbhəsi* (2013), 13.

¹⁵⁴ Mürselov, "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış", 56.

¹⁵⁵ Nevfel Akyar, "Sâsâni Öncesi İran Mazdeizm'i ve Ona Etkisi Bağlamında İran Ruhbanları: Muğlar", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2022), 6.

¹⁵⁶ Mary Boyce, "Âdur Guşnasp", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 23 Ağustos 2024); Oymak, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*, 76.

- Azerfranbağ-Kutsal ışık anlamına gelen bu ateşgede eski İran'ın üç büyük ateşinden Ruhban ve din adamlarına aitti. Ahameniler veya Part döneminde bazı verilere göre ise Sasaniler döneminde Pars'ta kurulmuştur.¹⁵⁷ Şu anki İran'ın Laristan ilçesindedir.¹⁵⁸

- Azerburzinmihir -Bu ateşgede çiftçilere ve köylülere aitti ve Horasan bölgesinde bulunurdu. Azerburzinmihir eski İran'ın diğer iki büyük ateşi olan Azerfranbağ ve Azergüşnasp etrafında birçok efsane birikmiştir. Söylenene göre, bu üç ateş yaratılışta Ahura Mazda tarafından “dünyanın korunması için” var edilmiştir.¹⁵⁹

2.1. Suraxanı (Surahanı)

Dünyadaki üç Zerdüştî tapınağından biri olan bu tapınak¹⁶⁰ Bakü şehrinin Surahanı ilçesinde yer almaktadır. Abşeron yarımadasında yer alan bu ilçe farklı türlerde petrolün çıkarıldığı, kaplıcaların yer aldığı, kükürtlü suyun bulunduğu, doğal gaz açısından zengin olan bir bölgedir.

Mimarlık usulüne göre tarihi Medya devletine kadar uzanmaktadır.¹⁶¹ Fakat daha çok II-III. yüzyıllarda inşa edildiği düşünülen bu ve buna benzer yapılar İslam'ın bu topraklara gireceği zaman dilimine kadar farklı yerlerde inşa edilmeye başlamıştır. Hint âlimi Mode Surahanı Ateşgedesinin dünyanın en mukaddes mabedi olduğunu söylemiştir. VII. yüzyılda mabet duraksama aşamasına girmiştir; bu durum, XV-XVII. yüzyıllarda İpek yolu vasıtasıyla ülkeye gelen tüccarların keşfetmesi ve geri döndüklerinde yerden doğal ateşlerin çıktığı bu toprakları anlatmalarıyla mabet ikinci bir doğum yaşayarak hayata dönmüştür.¹⁶² XIX. asrın ortalarında bölge yakınlarında fabrikalar inşa edilmeye başlamış, fakat 1902 yılının 6 Ocagında ateşgedenin son doğal ateşi sönmüştür.¹⁶³

Jivanji Jamshedji Modi (1854-1933) Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı içine alan bir seyahatnamesinde, Abşeron yarımadasının Surahanı bölgesindeki ateşgededen

---

¹⁵⁷ Mary Boyce, “Ādur Farnbāg”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 24 Ağustos 2024).

¹⁵⁸ Sular, *Avesta*, 34.

¹⁵⁹ Mary Boyce, “Ādur Burzēn-Mihir”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 24 Ağustos 2024).

¹⁶⁰ Gül Öztürk Baltacıoğlu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bakü (Azerbaycan)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 124.

¹⁶¹ “Atəşgah: Abidələrimiz Tarixi Abideler”, *Azərbaycan* (2019).

¹⁶² Cavid, “Atəşgah..Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu Haqqında”, *Xalq Cəbhəsi* (2011), 10.

¹⁶³ Zöhrə Fərəcova, “Ən qədim ziyarətəh - Atəşgah”, *Azərbaycan* (2018), 5.

bahsederken “Surkhani” adının kökeninin “alev topları” olduğunu ifade eder.¹⁶⁴ Kuruluş tarihi tam olarak bilinmeyen bu tapınağın aslında çok eskiden Zerdüştilere ait olduğu daha sonraları Hindu tüccarlarının hem ibadet etmek hem de dinlenmek için bu mabedin kalıntıları üzerinde kendi mabetlerini inşa ettirdikleri de söylentiler arasındadır.¹⁶⁵ Zira günümüzde tapınağı ziyaret edenlerin içinde azımsanmayacak kadar Hindu ve Sih bulunmaktadır. Hindistan’dan ticaret ve ziyaret amacıyla gelenlerin çoğu “Multan” tayfasından olduğu için yerli ahali onları “multani” “moltani” olarak adlandırmışlardır. Günümüzde de Surahan’ının eski mahallelerinden biri “Moltani” olarak adlandırılmaktadır.¹⁶⁶

Zerdüştiliğin Hint dinleriyle benzerlikleri, özellikle ateşin kutsiyeti konusundaki ortak temalar göz önüne alındığında dikkate değerdir. Hem Zerdüştilik hem de Hinduizm, ateşi kutsal bir unsur olarak kabul eder ve bu konudaki benzerlikler, iki din arasındaki kültürel ve ritüel etkileşimlere işaret eder. Ancak, bu benzerliklere rağmen, Zerdüştiliğin Hindulardan farklı olarak kapalı bir din haline gelmiş olması dikkat çekicidir. Zerdüştiliğin günümüzdeki kapalı yapısının arkasında, bu dinin merkezi bir siyasi güçten bağımsız olarak ayakta kalma mücadelesi bulunmaktadır. Hinduizm ise, kendini özgürce ifade edebildiği ve geniş bir coğrafyada yayılmış olduğu için daha açık ve yaygın bir yapıya sahiptir. Zerdüştiliğin mevcut durumu, yalnızca dinî değil, aynı zamanda sosyo-politik faktörlerle de şekillenmiş bir süreçtir. Bu bağlamda, Zerdüştiliğin tutunduğu gelenekler ve ritüellerin sürekliliği, siyasi ve toplumsal faktörlerin etkisiyle belirgin bir şekilde ayrışmaktadır.

Seyyah Engelbert Kempfer 1683 senesinde bulunduğu bu bölgeye “yanan kırsal” adını vermiştir. Kempfer’in anlattığına göre “kadim Fars soyundan iki kişi mabet duvarının etrafında ebedi tanrıya dua ederek, yerden çıkan ateşe tazim ediyorlardı. Daha önceleri bu bölgenin 500 metre yakınlığında sürekli ateşin yandığı yedi¹⁶⁷ kuyu vardı.”¹⁶⁸

---

¹⁶⁴ Ervad Shams-Ul-Ulama Dr. Sir Jivanji Jamshedji Modi, *My Travels Outside Bombay: Iran, Azerbaijan, Baku*, çev. Dastur Soli, 1926.

¹⁶⁵ Ulutürk, “Azerbaycan’da Zerdüştilik ve Abşeron-Surahanî Ateşkedesi”, 50.

¹⁶⁶ Qasımlı, “Od-Ocaq və Ateş Qavramının Tarix İçindəki Yeri və Dəyəri”, 20.

¹⁶⁷ Genellikle tek rakamlar kâinatla alakalıdır. Sümerlerde yedi, kâinatın işareti olarak görülmektedir. Yeraltı dünyasının yedi kapısının olması, Babil ve Sümerlere ait olan yedi katlı mabetler (Zigguratlar) yedi sayısına başka bir örnektir. Məhərrəm Qasımlı, “Novruz Bayramı Ensiklopediyası Xalq Bayramı”, *Şərq=Qərb*, (2008), 15.

¹⁶⁸ Efendiyev, *Kafkasya’da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*, 55-56.

İslam'ın Azerbaycan'a girmesiyle birlikte ateşgedenin etkisi önemli ölçüde azalmıştır. Bölge halkı, İslam'ı kabul ederek dinî inançlarını değiştirmiştir. Zerdüştiler büyük ölçüde Hindistan başta olmak üzere dünyanın farklı bölgelerine göç etmişlerdir. Ancak, XV. yüzyılda Hindistan'dan gelen Pers tüccarları tarafından yeniden keşfedilen ateşgede, bu dönemde iki dinin mensupları arasında kutsal bir değer kazandı. İki yüzyıl sonra, mabedin çevresinde ziyaretçiler için özel hücreler dahi inşa edilmiştir. Bu durum, hem mabedin dinî öneminin hem de ziyaretçi ilgisinin arttığını göstermektedir.¹⁶⁹

Suraxanı Ateşgedesi, merkezi bir ateş alanını çevreleyen yapılarla karakterize edilen dörtgen planlı bir yapıdır. Ateşgede'nin yapısal tasarımı, ateşin merkezde yer aldığı ve çevresinde ritüel alanların düzenlendiği bir formdadır. Yapının mimarisi, fonksiyonel gereksinimlerle uyumlu olacak şekilde tasarlanmıştır. Kubbenin yanındaki dört çıkıntı temel dört kutsal unsuru (hava, ot, su, toprak) sembolize eder. Dindarlar günde beş kez saat akrebinin aksi yönünde bu ateşin etrafında dönerlerdi. Bu tavaf sırasında ateşin etrafına nar gibi (ateşi, güneşi sembolize eder) meyveler dizilirdi. 24 hücre 1 odadan ibaret olan bu tapınakta 14. hücre tüccarların dinlenmesi için, 13. hücre hayvanların beslenmesi için, 17. hücre ise ateşin yakıldığı ilk ibadet yeri olarak kullanılmıştır. 18. hücre zil odası yani ibadete çağırmak için tasarlanan bir hücre olarak işlev görmüştür. 5. hücrede ise bahçede de benzerine rastlanılan boş kuyular mevcuttur. Büyük ihtimalle bu kuyular erzak ve su kuyusu olarak kullanılmıştır.¹⁷⁰

Burada yaşayan asketikler, kendilerini zorlu koşullara tâbi tutarak çeşitli ritüellerle meşgul olmuşlardır. Bu ritüeller arasında, kollarını uzun süre aynı hizada tutma, sönmemiş kireçler üzerinde yatma veya ağır zincirler taşıma gibi uygulamalar yer almıştır.¹⁷¹

Ateşgede çevresinin kule şeklinde kapatılması bazı ihtilaflar olmakla birlikte 18. yüzyıla tekabül etmektedir.¹⁷² Etrafı açık ve üstü kapalı bir mimariye sahip olan bu yapının sütununun başında ateş bulunmakta, ancak esas ateş, iç kısmında taşlarla örülmüş dörtgen bir kuyuda sürekli olarak yanmaktadır. Bu iç alan, asıl ibadet yeridir. Günümüzde, hücrelerde, mabedin geçmiş çağlarını ve adetlerini yansıtan tasvirler bulunur. Bu

¹⁶⁹ Efendiyev, *Kafkasya'da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*, 56.

¹⁷⁰ Oktay, "Od Məbədləri".

¹⁷¹ Ulutürk, "Azerbaycan'da Zerdüştilik ve Abşeron-Suraxanı Ateşgedesi", 52.

¹⁷² Cavid, "Atəşgah..Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu Haqqında", 10.

tasvirler, şeyhler, asketikler ve ibadet edenlerin resim ve heykellerini içerir. Odalarda, ayinleri andıran sesler oldukça belirgin bir şekilde duyulmaktadır, çünkü hücreler penceresiz olarak inşa edilmiştir. Tapınağın kuzey tarafında Hintçe yazıtlar mevcut olup, bunlar arasında biri Farsça olmak üzere toplam yirmiye yakın yazı bulunmaktadır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında hem İranlı hem de Hint Zerdüştileri bu mekâna gelmişlerdir. Ateşgedede bulunan yazıtlar, buraya ibadet için gelen Zerdüştilerin varlığının kanıtı olarak değerlendirilir. Ateşgede 1880 yılına kadar mensupları tarafından az da olsa aktif bir şekilde kullanılmış ve son kalan Hintli Zerdüşti bireyin ülkeyi terk etmesiyle ateşgede hafızalardaki yerini kaybetmiştir.¹⁷³ Halkın öncesinde Hıristiyanlık daha sonrasında İslam gibi büyük dinlerin etkisinde kalması inanç şemailini değiştirmiş görünmektedir.

XX. yüzyılda, Sovyetler Birliği'nin baskıları, İslâmî inanç algısını tamamen ortadan kaldırmayı amaçlayan bir çaba içinde olmuştur. Ancak, bu baskılara rağmen başarılı olamayan Sovyet yönetimi, halkın eski inancının (Zerdüştiliği) bazı unsurlarını tekrardan insanlara kabul ettirmeye çalışmışlardır. Özellikle, namaz ve abdestin zaman alıcı olduğunu ve bireylerin çalışma yetilerini kısıtladığını öne sürmüştür. Ayrıca, oruç uygulamasının da insanları zayıflattığı ve temel ihtiyaçların karşılanmasını zorlaştırdığı gerekçesiyle olumsuz değerlendirmiştir.¹⁷⁴

XIX. asrın başlarında Surahanı ateşgedesi ünlü ressamların da dikkatini çekerek onları buraya sürüklemiştir: Birkaçını örnek verecek olursak: ressam Jean-Pierre Moynet 1858 yılında Aleksandre Dumas ile birlikte Rusya ve Kafkasya gezisinde Azerbaycan'daki ateşgede de bulunmuş ve 1860'ta "Bakı ateşgedesinde gebrlerin ibadeti" adlı resmi çizmiştir. Alman ressamı Villem Kizevetterin yağlı boya ile "Suraxanı ateşgedesi" resmi Almanya'nın Berlin şehrinde yerleşen Avrupa Medeniyetler Müzesinde sergilenmektedir.¹⁷⁵

---

¹⁷³ Aşurbəyli, *Bakı şəhərinin tarixi*, 316-320.

¹⁷⁴ Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilig* 25 (2003), 20.

¹⁷⁵ Əhlimanlı Orxan, "Atəşgah Məbədi' Keçmişdən Bu Günə" (Erişim 19 Mart 2024).

2008 yılında Azərbaycan cumhurbaşkanlığı kurumunun verdiği kararla Surahanı mabedi koruma altına alınmıştır.¹⁷⁶ Ateşgede gúnümüzde UNESCO'nun hazırladığı “Dünya Mirası Listesi”ne dâhildir.¹⁷⁷

2.2. Kız Kalesi

Dünyada toplamda 39 adet kız kalesi bulunmaktadır ve bunların 15'i Azerbaycan'da inşa edilmiştir.¹⁷⁸ Bu kalelerin her biri, birbirine benzerlikler gösterse de, aynı zamanda kendine özgü farklı hikâyelere sahiptir. Kız kaleleri genellikle aşk temalı anlatılarla ilişkilendirilir.

İranlı düşünür Bastani Parizi'ye göre bu kız kaleleri bereket ve suyun tanrısı kabul edilen Anahita'ya¹⁷⁹ ithafen yapılmıştır. Dikilen mabetler savaşlarda kazanılan servetlerle süslenir ve Anahita'nın altından heykelleri yapıp kalenin içine konulurdu. Kale içindeki servetleri korumak için kaleyi güçlendirip Anahita'nın şerefine buraya kız kalesi adı verilmiştir. Tanrının kızı olarak da nitelendirilen Anahita suyun, bereketin, yağmurun, doğurganlığın, evliliğin, anneliğin, aşkın ve zaferin îzedidir.¹⁸⁰ Orta Çađa gelindiğinde bu kaleler önceki önemlerini kaybetmiş ve sadece savunma kaleleri olarak gúnümüze kadar gelmişlerdir.¹⁸¹

Azerbaycan'ın Yardımlı iline bağlı Alar köyünde, yüksekliği yaklaşık 70 metre olan ve deniz seviyesinden 2000-2500 metre yükseklikte bulunan bir Kız Kalesi bulunmaktadır. Bu kale, yaklaşık 3 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Pişmiş kerpiçten inşa edilen kalede, 10-15 adet gözlemci mıntıkası yer almaktadır. Ayrıca, kalenin çeşitli bölümlerinde ateş için özel alanlar bulunmaktadır; bu durum, kalenin Zerdüştiler tarafından da kullanıldığını düşündürmektedir. Kalenin çevresinde ocak yerleri ve kalın kül tabakaları mevcuttur. İlk başta ibadet amaçlı kullanılan bu kale, zamanla bir askeri savunma yapısı

---

¹⁷⁶ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, “220 - Azərbaycan Respublikasının ‘Xınalıq’ Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğunun, ‘Keşikçidağ’ Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun və ‘Ataşgah Məbədi’ Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğunun Əsasnamələrinin Təsdiq Edilməsi Haqqında” (Erişim 07 Mart 2024).

¹⁷⁷ Aydamirov, “Zoroastrianism Religion in Azerbaijan and Its Reflections from Past to Present”, 31.

¹⁷⁸ İldırım Şükürzadə, “Yardımlının Qız Qalası”, *Azad Azərbaycan* (2022), 3.

¹⁷⁹ Anahid (Eski Pers. Anāhitā, Yeni Pers. Nāhīd, Yunanca Anaitis), Orta. Pers. İran tanrıçası Anāhitā'nın adının biçimi. Ardwiřür Anāhīd, popüler bir Zerdüş yazatası olan Arədvī Sūrā Anāhitā'nın Orta Farsça adıdır. Avesta'nın Aban Yeřt bölümünde Anahita'ya çokça övgüler vardır. Mary Boyce, “Anahid”, *Encyclopaedia Iranica* (Eriřim 11 Eylül 2024).

¹⁸⁰ Sular, “Zerdüştilikte Eridvī Sūra Anāhīta Kültü”, 1491-1493.

¹⁸¹ Aşurbəyli, *Bakı şəhərinin tarixi*, 146.

olarak işlev kazanmıştır. İnşa tarihinin V-XI. yüzyıllar arasında olduğu öngörülmektedir. Sonraki süreçte bazı kısımları zarar görmüş olmakla birlikte günümüzde hâlâ ihtişamını korumaktadır. Azerbaycan'ın korunan mimarî anıtlarından biridir.¹⁸² Kalenin karşısında yer alan ortalama 2 km uzaklığındaki Lerik ilinin Kekoni köyünde Oğlan Kalesi ile arasında yer altı ulaşım mevcuttur. Tehlike karşısında haberleşme aracı olarak bu kaleler kullanılmıştır.

Rivayete göre, bu kalelerde yaşayan şehzade ve prenses birbirine âşıktır. Prensesin adı Seburtekin, şehzadenin adı ise Azerberz'dir.¹⁸³ Kalelerin alt kısmında, bu çiftin görüşmeleri için ayrılmış bir saray bulunmaktadır. Bir gün, sarayda buldukları sırada büyük bir kaya sarayın kapısını kapatarak içerideki kişilerin dışarı çıkmasını engellemiştir. Bu olay sonucunda, âşıklar bir daha gün ışığını görememiştir.¹⁸⁴ O zamandan sonra ismi Kız Kalesi olarak kalmıştır.

Bir başka önemli kız kalesi Bakü şehrinin İçeri şehir kalelerinin arasında yer alır. İçeri şehir surlar arasındaki tarihi Bakü'nün bulunduğu yerin ismidir. Bakü'nün temellerinin atıldığı ilk yer burasıdır. Kız Kalesinin yer aldığı bölge ilk mecûsi mâbedlerinin yapıldığı bölgedir. Çevresinde yapılan kazılarda dikkate değer Zerdüşti malzemeleri bulunmuştur. Bakü şehirleşmeye buradan başlamıştır. Böylelikle Kız Kalesi ve çevresi Orta Çağ Bakü'sünün kurulmasının esasını teşkil etmektedir denilebilir.¹⁸⁵

Kız Kalesi, 28 metre yüksekliğinde olup, dış görünüşte aşağıdan yukarıya doğru daralmış gibi görünmesine rağmen iç mekânında aksine yukarıya doğru genişlemektedir. Bu yapının inşa tarihi konusunda M.Ö. VII-VIII. ve M.S. XII. yüzyılları arasında geniş bir zaman dilimi öne sürülmüştür.¹⁸⁶ Eskiden deniz içinde yer alan bu yapı, suların çekilmesi sonucu kara üzerinde kalmıştır. Hindistanlı araştırmacı Modi, Kız Kalesi'nin Zerdüştilik ile bir ilişkisi olduğunu ileri sürmüştür. Modi'nin bu iddiasının gerekçeleri arasında, Kız Kalesi'nin yedi kattan oluşması ve Zerdüştilikte yedi¹⁸⁷ sayısının kutsal kabul edilmesi,

---

¹⁸² Şükürzadə, “Yardımlının Qız Qalası”, 3.

¹⁸³ Detaylı bilgi için bkz. Boyce, “Ādur Burzēn-Mihr”.

¹⁸⁴ “Bir Qalanın Sirri-Qız qalası”, *Zaman Qəzet fondu* (2011).

¹⁸⁵ Zakir Nebati, *Bakü Şirvanşahlar Sarayı* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006), 21.

¹⁸⁶ Aydamirov, “Zoroastrianism Religion in Azerbaijan and Its Reflections from Past to Present”, 31.

¹⁸⁷ Dünya kültüründe yedi rakamı mükemmelliği, kozmik düzeni ve döngünün tamamlanmasını simgeleyen mistik bir işaret olarak kabul edilmektedir. Sonnur Aktay, “Rus ve Türk Kültüründe Rakamlı Deyimler Üzerine Kültürbilimsel Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/25 (2020), 243.

her katın köşelerinde bulunan deliklerin ateş topu oluşturacak şekilde aydınlatılabilmesi yer almaktadır.¹⁸⁸

Zerdüştiler bu mabet için, rasathane, gözetleme kulesi isimlerini farklı zaman dilimlerinde kullanmıştır. Kalenin Zerdüştilerin devrine ait olduğunu savunan arkeologlar bu kalenin Mithra ve Anahita ilaheleriyle alakalı olduğunu ifade etmektedirler. M.Ö. VII-VIII yüzyıllarda, bu kale bölgede varlığını sürdüren Kaspi ve Medya devletlerinin mabetlerinden etkilenen yapılar olarak yalnızca Hazar Denizi kıyısındaki, doğal ateşlerin bulunduğu kadim “Ateşi Baqauan” şehrinde inşa edilebilirdi.¹⁸⁹

Sükût kalesi/Sessizlik kalesi olarak kullanıldığına dair bilgiler de mevcudiyetini korumaya devam etmektedir.¹⁹⁰ Zerdüştiler ölümlerini ne diğer semavi dinler gibi gömmekte, ne de doğu dinlerinde olduğu gibi yakmaktadır. Öğretiye göre toprak da ateş gibi kutsaldır ve cesedin bu kutsalları kirletmeye hakkı yoktur.¹⁹¹ Çünkü kirletilen toprağın insanlara zarar verdiği düşünülmektedir. Kale yapı itibarıyla dokuza benzer ve ortasındaki boşluktan ceset yukarıya çekilir ve kuşların yemesi için kalenin en yüksek noktasına bırakılırdı. Etten kurtulan cesedin kemikleri cenazenin yakınları tarafından toplanırdı.¹⁹²

Günümüzde kalenin iç mekânında her katta farklı tablolar ve arkeolojik kalıntılar sergilenmektedir. Bakü şehrinin eski mimarlık abideleri ve dinî mabetleri hakkında bilgi edinebileceğimiz elektronik ekranlar mevcuttur. İkinci kata ulaşıldığında, kalenin hangi fonksiyonlar için inşa edildiğini açıklayan bir elektronik ekranla karşılaşılmaktadır. Bu ekranlarda yer alan birinci tablo, kalenin Zerdüşti mabedi olduğu iddiasını destekleyen animasyonlar sunmaktadır. Ayrıca, XIX. yüzyıldan kalma Rus harp mühendisleri haritalarında bu yapının “Xunsar” veya “Güneş Kasrı” olarak adlandırıldığı görülmektedir. Tablodaki animasyonlar, kaleyi güneşe tapanların mukaddes kasrı veya sarayı olarak tanıtmaktadır.¹⁹³ Bu kalelerin kurulma amaçları tam bilinmese de genelde aşk hikâyeleriyle ilişkilendirilmektedir. Bu kale hakkında da oldukça fazla hikâye vardır.

---

¹⁸⁸ Modi, *My Travels Outside Bombay: Iran, Azerbaijan, Baku*.

¹⁸⁹ “Bir Qalanın Sirri-Qız qalası” (2011).

¹⁹⁰ Aşurbəyli, *Bakı şəhərinin tarixi*, 147.

¹⁹¹ Beden sadece ruh varsa değerlidir, şayet ruh yoksa, beden de ölüyse o bedenin bir değeri yoktur. Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri”, 184.

¹⁹² Mehparə, “Qız Qalası: Məbəd, Rəsədxana Yoxsa İstehkam?”, *Mədəniyyət* (2010), 7.

¹⁹³ Elmin Nuri, “Qız Qalası: Səkkiz Mərtəbəli Abidənin Doqquzuncu Qatı”, *Aydın Yol* (2016), 10.

Fakat konumuzun dışına çıkmamak için Zerdüştilerle alakalı olan yalnızca iki hikâyeye değinilecektir:

Mukaddes ateşlerin şehri Badikube/Baku, Sasani hükümdarı tarafından kuşatılır. Şehir teslim olmazsa, hükümdar şehri tamamen tahrip edeceği tehdidinde bulunur. Halk, bu durumu engellemek amacıyla Ateşgede'deki Kâhine başvurur ve baş rahipten şehri teslim etmesini ister. Ancak kâhin, sakın bir şekilde mabetten çıkan bir kızın hükümdarın sonunu getireceğini ve halkın korkmaması gerektiğini bildirir. Bu sırada güzel bir kız, ateşten bir kılıçla mabetten içeri girer. Halk şaşkınlıkla olayları izlemektedir. Kız, kâhinle vedalaşır ve hükümdarı öldürmek üzere yola çıkar. Ancak bu kurtarıcı için işler beklendiği gibi gelişmez. Şahın huzuruna vardığında onu görüp âşık olur, şah da bu kıza vurulur Kız, şahın sarayına gider ve halkına mı, aşkına mı sırtını döneceği konusunda kararsızlık yaşar. Sonunda, aşkını ayaklar altına alarak sabaha karşı şahı öldürür. Vatanını kurtarmış ama sevdiğini öldürmüş biri olarak daha fazla yaşamak istemez ve kılıcı kendi göğsüne saplar. Bu olayın ardından her yeri karanlık sarar, tufanlar kopar ve sönmeyen ateş aniden söner. Hazar Denizi kıyısındaki bu kaleye, mahvolan ateş kızın hatırasına Kız Kalesi adı verilir.¹⁹⁴

Ehliman Ahundov'un aktardığına göre, Araplarla savaşan Zerdüştiler, doğal ateşleri takip ederek Bakü'ye ulaşmış ve burada yedi katlı bir tapınağın inşasına başlamışlardır. Sonraki savaşlar sonucunda bir kısmı başka ülkelere göç ederken, bir kısmı Şüvelan'a yerleşmiş ve burada bir mabet daha inşa edilmiştir. Yıllar sonra, Samed adında bir han ortaya çıkar ve bu han, kızı Suna'ya âşık olur. Han, çeşitli zorluklarla karşılaşır, ancak kızı oyun oynayarak ona, Zerdüştilere ait yedi katlı bir kaleye bir kat daha eklemesini ve bunu başarması halinde teklifini kabul edeceğini söyler. Kısa süre içinde bu mabede sekizinci kat inşa edilir. Ancak, sarayın giriş katında han, kızı Suna'nın sevgilisi tarafından öldürülür. Suna, bu olay sırasında kalenin üst katından düşer ve sevgilisi onun ölümüne dayanamayarak kendini hançerle öldürmüştür. Bu olayın ardından kaleye "Kız Kalesi" adı verilmiştir.¹⁹⁵

Son araştırmalara göre, kale iki aşamada inşa edilmiştir. Mabet olarak kullanılan yuvarlak kısmının tarihi oldukça eskidir; sivri kısmı ise XII. yüzyılda yapılmıştır.

¹⁹⁴ “Qız Qalası’ Haqqında İki Əfsanə”, Mətn, *Azərbaycan Qəzet Fondu* (2019), 6.

¹⁹⁵ Bakır - Şenol, “Azerbaycan’ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ’ın Sonuna Kadar)”, 107-109.

Pencerelerin tümü deniz tarafına, yani güneşin doğduğu yöne bakmaktadır. Bu iki özellik, kale ile ilgili olarak güneşe tapanların veya savaş sırasında denizden gelebilecek tehlikelere karşı savunma amacı güdüldüğünü öne süren varsayımlar için önemli birer kanıt teşkil etmektedir. Kale her gün yeni bulgular sunsa da gizemini korumaya devam etmektedir.

2.3. Cuma Mescidi

Eski Bakü olarak bilinen İçeri Şehirde bulunan bu mabet Cuma Mescidi veya Cuma Camisi olarak isimlendirilir. H. 780/1378-1379 yılında Zerdüşti mabedinin üstüne yapılmıştır. Mescitte yer alan kitabelerin birinde “Bu imaretin tamiri için emretti Şerafettin Mahmud 709 Receb ayı” metni yer almaktadır. Yapı malzemesi taş olan bu mabedin dış duvarları yamuk ve düzensiz bir altıgen biçimindedir. Mescidin eskiden ateş mabedi olduğu bilgisi halk arasında yaygın bir görüştür. Daha sonraları İslam dininin ülkede yayılmasıyla yıkılan mabedin üzerine inşa edilmiştir.¹⁹⁶

2.4. Kiş Kilisesi

Şeki asırlardır kendini koruyan ve önemli medeniyetlere ev sahipliği yapan bir şehirdir. Daha öncesinde hanlık olarak bölgede kendi hâkimiyetini korumuştur. Milattan sonra hızlıca yayılmaya başlayan Hıristiyanlık Albanya'ya ulaştınca bölgeye hâkim olan Zerdüştilikle açıkça savaşa girmiştir. Şehrin Kiş köyünde inşa edilen kilise (Alban Kilisesi) “Kafkas kiliselerinin anası” lakabıyla Kafkasların ilk kilisesidir.¹⁹⁷ Azerbaycan'daki en eski yapılardan biridir. Tarihi tahminen iki bin yıl öncesine kadar gitmektedir. Tarihî eser olarak devlet tarafından korunmaktadır.¹⁹⁸ Bu kilisenin bir Zerdüşti mabedi üzerine yapıldığı iddia edilmektedir.¹⁹⁹

2.5. Kum Kilisesi

Güney Azerbaycan'da Zerdüştilik varlığını sürdürürken, Kuzey Azerbaycan'da (Albanya) Hıristiyanlık zamanla güçlenmiş ve kilise sayısı artmıştır. Kum Kilisesi de bu kiliselerden biridir. Albanya'nın başkenti olan Kebele'de inşa edilen bu kilisenin ilginç bir öyküsü de

¹⁹⁶ Nebati, *Bakü Şirvanşahlar Sarayı*, 27.

¹⁹⁷ Restore edilen bu yapı günümüzde hâlâ turistik ziyaret yeri olarak kullanılmaktadır. Nizami Afandiyev, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hıristiyanlık Serüveni”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019), 201.

¹⁹⁸ “Kiş Kəndinin Qoynunda Ucalan Məbəd”, *Azərbaycan* (2018).

¹⁹⁹ Efendiyev, *Kafkasya'da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*, 54.

bulunmaktadır. Kilise V. yüzyılda yapılmıştır. Bu dönemde, Albanya'nın hükümdarı III. Vaçagan dindarlığıyla tanınmaktadır. Hıristiyanlığı yaymakla görevli olan Yelisey, Zerdüştiler tarafından rahatsız edilmiş ve öldürülerek bir kuyuya atılmıştır. Hükümdar rüyasında cesedin gömüldüğü yeri görmüş ve orada Yelisey'in cesedinin bulunduğu yerde Kum Kilisesi'ni inşa ettirmiştir.²⁰⁰

2.6. Şubanı Ateşgedesi

Şubanı dağı Bakü şehrinin Karadağ ilçesinde, Abşeron yarımadasında yer alan bir dağdır. Bakü'de üç önemli ateşgede vardı. Biri Surahanı'da, biri Pirallahı'da (şimdiki Artyom adası), biri de Şubanı dağında idi. Şubanı Dağındaki Ateşgede Zerdüştilerin en büyük, en mukaddes ziyaretgahı sayılıyordu. Bu toprakların zamanında Abdal derviş adlı birine ait olduğu iddia edilmektedir. Abdal derviş küçük kuyular kazdırdığı, oradan çıkardığı petrolü satıp parasını ihtiyaç sahiplerine, hastalara, kimsesizlere, yetim çocuklara, dul kadınlara verdiği bilinmektedir. Şubanı Ateşgedesi geçen asrın sonlarında yıkılmıştır.²⁰¹

2.7. Pirallah Adası

Pir ocak veya mukaddes yer anlamındadır. Ada Hazar denizindeki en büyük adadır. Adanın Zerdüştiler tarafından kullanıldığı söylenir. Daha sonra İslam dininin buraya gelmesiyle adanın ismi Pirallah (Allah'ın mabedi) olarak değiştirilmiştir. XVIII. yüzyıl Rus haritalarında adanın ismi Svyatoy olarak karşımıza çıkar.²⁰² Günümüzde 'Artyom adası' adıyla da anılmaktadır. Adaya yapılan köprü vasıtasıyla ada artık yarımada şeklindedir.²⁰³ Hazar Denizi'ndeki Pirallahı Adası'nda bulunan Ateş Mabedi, eski dönemlerde Zerdüştilik inancına sahip Türkan ve Zire kasabalarının halkı için bir ibadet mekânı olmuştur.²⁰⁴

2.8. Kanzasar Zerdüşst Tapınağı

Alban mabetlerinden biri olan Kanzasar mabedi ilk dönemlerde Akdere ilçesine bağlı Venk köyü yakınlarında inşa edilmiştir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber mabedin Zerdüştiler tarafından inşa edildiği tespit edilmiştir. Mabedin çevresine ateş

²⁰⁰ Mürselov, "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış", 63.

²⁰¹ Manaf Süleymanov, *Eşitdiklərim Oxutduqlarım Gördüklərim* (Bakı Dövlət Nəşriyyatı: Azərənəşr, 1987), 6.

²⁰² Azərbaycan Respublikası Bakı Şəhəri Pirallahı Rayon İcra Hakimiyyəti, "Pirallah Adasının Tarixi", ts.

²⁰³ "Pirallahı adası", *Wikiwand* (Erişim 19 Mart 2024).

²⁰⁴ Maarife Hacıyeva, "Azerbaycan'da Pir İnançları", *Qafqaz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* 7 (2001), 64.

tapınakları da inşa edilmiştir.²⁰⁵ Günümüze yalnızca kalıntıları ulaşılmış olup, yapı tamamen ayakta kalamamıştır.

2.9. Yanar Dağ

Orta Çağ kaynaklarında Bakü od püskürten şehir gibi tasvir edilir. İslam dininin bu topraklara gelişinden önce Yanar Dağ (Şekil 8.) Zerdüştilerin dinî inanç yeri olmuştur. Bu mabede bağlı çeşitli efsaneler mevcuttur. Efsanelerden birine göre dağın arka kısmında başka bir alem vardır ve bu dağ üst dünyalarla bir iletişim sağlar.²⁰⁶

Yanar Dağ, binlerce yıl önce bir yıldırım düşmesi sonucu alev almış ve günümüze kadar yanmaya devam etmektedir.²⁰⁷ Bakü'nün yaklaşık 25 kilometre kuzeydoğusunda bulunan doğal bir gaz ateşidir. Bu doğal fenomen, Bakü'nün turistik cazibe merkezlerinden ve ülkenin sembollerinden biridir. Yanar Dağ'ın yanması, yerel halk arasında yüzyıllardır bilinmekte ve tarihi kaynaklarda geçmektedir. Ateşin sürekli olarak yanması ziyaretçilere benzersiz bir doğa gösterisi sunar ve Azerbaycan'ın doğal zenginliklerinden birini temsil eder.

Dört bin yıldır yandığı düşünülen bu dağa benzer Azerbaycan'da üç tane daha dağ vardır. Fakat doğal afetler sonucu sönmüştür. Bunun anısına günümüz Bakü'sünde 'Alev Kuleleri'²⁰⁸ diye bilinen yan yana üç meşhur kıvrımlı modern kaleler inşa edilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında bu dağların ateşi gaz ve petrolü gizlemek amacıyla söndürülmeye çalışılmış, ancak bu girişim başarısız olmuştur. 2017-2019 yılları arasında dağın çevresinde bir müze açılmıştır. Bu müzede Zerdüştilik ve diğer dinlerin bu topraklardaki etkileri hakkında tabelalar ve fotoğraflar bulunmaktadır. Dağın tarihi hakkında Zerdüştilikle ilgili geniş ve ilginç bilgilerin yer alması, yukarıda bahsedilen bilgileri kanıtlar niteliktedir.

---

²⁰⁵ Mürselov, "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış", 64.

²⁰⁶ Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Yanardağ Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğunun yaradılması haqqında 2 may 2007-ci ildə sərəncam imzalayıb. "Yanar Dağ", *Mədəniyyət* (2009).

²⁰⁷ İmdat Avcı, *Evliya Çelebi'nin İzinde Azerbaycan* (Ankara: Bengü Yayınları, 2011), 43.

²⁰⁸ Kuleler, Azerbaycan'ı Zerdüştilik dininin kurucusu Zerdüş'tün doğum yeri olarak kabul eden mecusilerin uzun tarihini sembolize etmektedir. Baltacıoğlu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bakü (Azerbaycan)*, 44.

2.10. Azərbaycan'daki Diğer Ateşgedeler ve Zerdüştlük İzleri

- Guba şəhrinə bağlı Söhüp köyündə MS. III-IV. yüzillərə aid sessizlik kulesi (Dakhma)²⁰⁹
- Zakatala ilinin Çardaklar köyündə V. əsrə aid bir məbət
- Lenkaran şəhrinin Govuran köyündəki MÖ. III. yüzillərə aid Zerdüşti tapınağı²¹⁰
- Guba'daki tarixi belirsiz Zerdüşti məbətləri²¹¹
- VI. əsrə aid olduğu düşünülen Gazah ilinin Musaköy-Köçesger köylərinin arasında yer alan atəşgedə məbədi.
- Bakü'nün Bibiheybət səmində Zerdüştlərə aid olan atəşgedə.²¹²
- İçəri şəhirdəki Erməni kilisəsinin də Zerdüşti məbədinin üzərinə yapıldığına dair bilgilərin varlığı.²¹³
- Gah şəhrinə aid III-V. yüzillərə aid Sessizlik Kuleləri²¹⁴
- Cəlilabad ilində III-V. yüzillərə aid məzar taşlarının üzərində günəş, yıldız gəbi səmavi cisim rəsmlərinə rastlamışlardır. Araştırmacılar bu məzarların Zerdüştlərə aid olduğu kanaatə varmışlardır.²¹⁵
- Milattan sonrakı ilk əsirlərdə Mərağa və Nahçıvan'daki atəşgedələr.²¹⁶
- Gədəbəy ilində Ehrimən ilə Hürmüz'ün yəni hayırla şərrin savaşıni anlatan bir çizim vardır. Aslanlar günəşi, odu, aydınlığı və yaşamı təmsilən qarşımıza çıxar. Tek boynuzlu yaratık yılanla bərabər karanlığı ölümü və kötüyü anlatmaktadır.²¹⁷

²⁰⁹ Efəndiyev, *Kafkasya'da Hristiyanlığın Tarixsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*, 54; Zerdüştlükte ölülərin bədənlerini sərgiləmək amacıyla yapılan, genəlliklə 10-15 metrə yüksəkliyində silindirik şəkilli kulelərdir. Cəsətlər, çeşitli yırtıcı kuşlar tərəfindən yenilməsi için bu məkənlərə burakılır. Kulelər, yapı olaraq ən üst kısmında çocuk, kadın və erəkələr için ayrılmış dairəsel halkalardan oluşur. Kulelərin tam ortasında isə silindirik bir yapı yer alır və bu yapı zemine kadar uzanır, ən alt kısmında isə çakıl vəya kömür bulunur. Bu yapılar, "sessizlik kulesi" olarak da bilinir. Oymak, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*, 280.

²¹⁰ Elshan Musayev, *Azərbaycan'da Hristiyanlık ve Çağdaş Hristiyan Akımları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Döktora, 2005), 15.

²¹¹ Nəsir Rzaev, *Əsrlərin Səsi* (Bakı: Elm və Təhsil, 2019), 260.

²¹² Baltacıoğlu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bakü (Azərbaycan)*, 21.

²¹³ Baltacıoğlu, *Şehir Coğrafyası Açısından Bakü (Azərbaycan)*, 21.

²¹⁴ Rzaev, *Əsrlərin Səsi*, 2019, 101.

²¹⁵ "Türkdilli Ölkələrin Dəriçilik Sənəti Festivalı", *Mədəniyyət* (2012), 2.

²¹⁶ Rzaev, *Əsrlərin Səsi*, 2019, 101.

²¹⁷ Rzaev, *Əsrlərin Səsi*, 2019, 103-104.

3. BAYRAM VE TÖRENLERDEKİ BENZERLİKLER

Azerbaycan geleneğindeki bazı bayram ve törenlerde Zerdüşti öğretinin ve kültürünün etkilerini görmek mümkündür. Gahanbar²¹⁸ ve Nevruz gibi büyük bayramlar bariz örnekler olarak gösterilebilir. Gahanbar nevruzdan altı gün bazen beş gün öncesinde yılın tamamlanması için kutlanan, zengin fakirin aynı sofrada oturduğu bir ziyafet sofrasıdır. İnanca göre o günlerde ölmüş ruhlar bile bu sofralara misafir olur. İlk dört ya da beş gün o yıl vefat edenler anılır, son gün ise vefat edenlerin ruhları davet edilir. Gahanbar ve nevruz gibi büyük bayramlar, bayram olarak kutlanmaktan ziyade ritüel olarak değerlendirilir.²¹⁹ Nevruz yaratılışın son aşamasını ifade eden ve tanrıya şükranlık duyan insanın kutlaması gereken bir ibadettir²²⁰. Zira insan kendisi yaratılmadan kendinden önce yaratılan imkânlardan faydalanarak hayata başlar. Hem yaratılışı kutlar hem de sonsuz teşekkürlerini yaratıcıya iletir.²²¹ Dolayısıyla Zerdüştilik inancında çok fazla görülen bayramlar, inananların kendi arasında sosyalleştiği günler olmaktan öte daha derin anlamlar taşımaktadır. Bu günleri önemsemek, tanrıya ibadet etmek, şükür etmek anlamına gelmektedir. Farsça'da “bayram” kelimesi “ceşn” olarak ifade edilir.²²² Bu kelimenin ise Avesta'da yer alan “Yesna” bölümünden geldiği düşünülmektedir. Yesna, anlam itibarıyla “Tanrı'ya ibadet etmek” demektir.²²³

3.1. Çille Gecesi

Kış mevsimi büyük ve küçük çille adlanan iki döneme ayrılmaktadır. Yılın en uzun gecesi ve en kısa gününün yaşandığı 21 Aralık'tan sonraki kırk güne büyük çille denir. Bu kırk günlük süreye “erbain” de denir. Kırk günün bitiminden sonraki yirmi güne de küçük çille denir. Küçük çille büyükten çok daha sert ve soğuk geçmektedir. Hatta bundan dolayı bu dönem “kışın oğlan çağı”²²⁴ diye de isimlendirilmektedir. Halk dilinde bu iki çille

---

²¹⁸ Yaratılış evrelerini anlatan Nevruz öncesi kutlanan bayramların toplamıdır. İnsan en son yaratılandır. Yaratılış evresini geriye doğru gidince sıralama insan, hayvan, bitki, yeryüzü, su ve gökyüzü olarak yaratılmıştır ve bu yaratılış evreleri Gahanbar denilen 6 bayramda toplanır. Rabia Özsağır, “Zerdüştlük İnançına Sahip Olanlar İçin Tanrı Ahura Mazda'ya Uzanan Bir Yol: Ritüeller”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi* 3/1 (20 Haziran 2022), 43-62 Detaylı Bilgi için bkz. 43-62.

²¹⁹ Bu bayramların kutlanması bir görev değil, bir erdemdir. Mary Boyce, “Festivals”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 28 Ağustos 2024).

²²⁰ Oymak, *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*, 196-199 Detaylı bilgi için bkz. .

²²¹ M. Emin Sular, *Günümüzde İran Zerdüştileri* (Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), VII, 283 y./183.

²²² Boyce, “Festivals”.

²²³ Sular, *Günümüzde İran Zerdüştileri*, 88.

²²⁴ Qasımlı, “Novruz Bayramı Ensiklopediyası Xalq Bayramı”, 10.

hainlikte, zalimlikte, sadizmde birbirleriyle yarışan iki kardeştir. Büyük çille dönerken küçük çilleyle karşılaşır. Küçük çille alaylı bir şekilde ona neler yaptığını sorar. Büyük çille de övünerek tüm insanlığı ocak başına topladığını, dışarıya çıkmalarına mecal vermediğini söyler. Küçük çille bunu az bulur ve alay eder. Bunun üzerine büyük çille: “atma, atma hancarı (nasıl) olsa gabağın (önün) yazdı, ömrün azdı” diye karşılık verir.²²⁵ Kıştan korkmadıklarını göstermek amacıyla bazı törenler (çille gecesi gibi) yapılır ve kışa, karanlığa meydan okunur.²²⁶ Amaç Ehrimen'in yaratmış olduğu kışa meydan okumaktır.²²⁷ Sırf bu gece için yazdan bekletilen bir karpuzun (yazın ölümsüzlüğünü ve bereketini temsil eder)²²⁸ önce sapı olan taraf yuvarlak kesilerek dörde bölünür.²²⁹ Ev halkı içlerinden yeşil beyaz diye niyet tutarak kabuğu atarlar. Yere düşen iki taraf aynı olursa niyetin kabul olacağına inanılır.²³⁰ Küçük çilleden sonra Boz çille, Bozay diye mart ayını işaret ederler. Her şey rengini kaybetmiş, Ehrimen ve askerlerine yenilmiş solmuş, bozarmıştır. Bu ay son savaştır, bu ayın bitiminde kış bitecek artık yaz gelecek ve insanlar toprağa geri döneceklerdir. Kışa meydan okuma olan bu törende insanlar Nevruzun yaklaştığını kutlar ve yeni yılın geldiğini Ehrimen'in yenileceğini umut ederek ateşler yakar, şarkılar söylerler.²³¹ Kış yani kötü olan tabiatın düşmanı (Ehrimen'e ait olan korkunç kış)²³² iyi olana yani bereketli olana (Ohrmazd'a) yenilecektir. Zira kış her şeyi öldürmüştür. Kışı Ehrimen dünyaya egemen olmak için yaratmıştır.²³³ Bir Zerdüşti toprakta çalışmaktan uzak kalmıştır. Zira bir Zerdüştinin toprağı işleme ahlaki bir görevdir. Çünkü Ehrimen işlenmemeleri için toprakları çöle çevirmiştir. Toprakları işlek

²²⁵ Mahmut Sarıkaya, “Nevruza Bağlı Takvimle İlgili Kavram, Deyim ve Terimler”, *Karadeniz Araştırmaları* 5 (2005), 71-72.

²²⁶ Yalda veya Şeb-i Yalda olarak bilinen bir Zerdüşti bayramına benzetilmektedir. Bu kutlama genellikle Zerdüştilerin, gün ışığının uzamasıyla gecelerin kısalmaya başladığı kış gündönümünü iyiliğin kötülüğe karşı bir zaferi olarak kutladıkları bir bayramdır. Catherine Beyler, “Zoroastrian Holidays”, *Learn Religions* (Erişim 28 Ağustos 2024).

²²⁷ Rose, *Zoroastrianism*, 110.

²²⁸ E. Şükürova, “Güney Və Quzey Azərbaycanda Çillə Gecəsi - Çillə Bayramı”, *Respublika* (2022).

²²⁹ Dörde bölünmesi dört mevsimi temsil eder. Bu karpuz yedi eve pay verilir. Şükürova, “Güney Və Quzey Azərbaycanda Çillə Gecəsi - Çillə Bayramı”.

²³⁰ “Güneşin Rəmzi - Çillə Qarpızı! Adətlərimiz”, Mətn, *Azərbaycan* (2019).

²³¹ 21 Aralık aynı zamanda Güneş tanrısı Mithra'nın doğduğu gündür. Çünkü 21 Aralık'tan sonra gündüzler yavaş yavaş uzamaya, geceler ise kısalmaya başlar; yani, o gece iyilik gücü Ohrmazd'ın kötülük gücü Ehrimen ile keskin mücadelesi sonucunda aydınlık karanlık üzerinde sembolik olarak galip gelir. Esmira Fuad, “Cənubi Azərbaycanda Çillə Gecəsi Və Çillə Bayramı”, *525-ci qəzet* (2022).

²³² Rose, *Zoroastrianism*, 110.

²³³ Vendidad 1/3

duruma getirmek Mazda'nın yanında yer almaktır. Zira toprağı işleyen yeryüzünü mutlu eder.²³⁴

3.2. Danatma Töreni

Gece kış gibi şer, gündüz ise hayır kuvvelerinin işidir. Bunlar arasında sürekli bir savaş (Ehrimen ile Ahura Mazda gibi) mevcuttur.²³⁵ Sabahın olmasına az kaldığı zaman şer (karanlık) tüm kuvvelerini toplar ve sabahı engellemeye çalışır. Dan karanlığı olarak isimlendirilen bu vakitte güneş galip gelir ve dünyayı aydınlatır.²³⁶ Buna binaen bahsedeceğimiz çarşambaların sonuncusu olan Ahir Çarşamba'sında dans, şarkı, hikâye ve çeşitli eğlencelerle bu tören kutlanır.²³⁷ Bu gece güneşe yardımcı olmak için her tarafta ateşler yakılır ve aydınlatılır. Gecenin karanlığının kötü olanı işaret etmesi “gecenin hayrından, gündüzün şerri iyidir” gibi atasözleri toplum nezdinde karanlığın kötülükle ilişkilendirilmesine sebep olmuştur.²³⁸ Azerbaycanlılar havanın karardığı vakte “şer vakti” derler. Gece ile gündüzün savaşında gündüz hep kazanır. Işığın, aydınlığını kaybetmesi demek şerrin yaratıcısı olan²³⁹ Ehrimen ve askerlerin kazanması demektir. Bu yüzden onun kazanmaması için şer vakti keyifsiz olmak, eli koynunda durmak, çocukları ağlatmak, mum yakmamak günahdır. Çünkü Ehrimen'e karşı Mazda'nın yanında durmak bir Zerdüş için en önemli görevdir.²⁴⁰

3.3. Kövsec Töreni

Kış girmeden hemen önce Kasım'da halkın kutladığı bir törendir.²⁴¹ Bu törende amaç kıştan korkmadıklarını, Ehrimen'e yenilmeyeceklerini ispat etmektir. Törene katılanlar

---

²³⁴ Vendidad 3/34: Ey Evrenin Yaratıcısı! Ey Aşavan! Yeryüzünü daha fazla mutlu eden dördüncü kişi kimdir? Ahura Mazda cevap verdi: Ey Zerdüş! Toprağı güzel bir şekilde eken ve doğru bir kişiye teslim edendir. *Avesta*.

²³⁵ Ehrimen dünyaya egemen olsun diye kötü kışı yaratmıştır. Vendidad 1/3 Sular, *Avesta*, 347-349.

²³⁶ Vendidd 19/47; Kötü karakterli divler karanlığın derinliklerine korkunç cehenneme koşarlar. *Avesta*.

²³⁷ Qasımlı, “Novruz Bayramı Ensiklopediyası Xalq Bayramı”, 19.

²³⁸ Horde *Avesta*/Hurşid Niyayiş/1 (Güneş İbadeti) Tanrının adını övüyorum. Her şeyden haberdar, görkemli parlaklık, yaratıcı Ahura Mazda'yı yardıma çağırıyorum. O evrenin yaratıcısı, tanrıların tanrısı, hükümdarların hükümdarı, yaratılanların koruyucusu, gündüzü getiren, ezeli ve güçlü, bağışlayan, çok merhametli, kudretli, bilgili, kutsal ve adalete riayet etmeyen hükümdarı huzurunda kabul etmeyen bir tanrıdır. At kadar hızlı, parlak ve ebedi güneş yardıma ulaşsın. *Avesta*.

²³⁹ Duchesne-Guillemin, “Ahriman”.

²⁴⁰ Yusif Vəzir Çəmənzəminli, “Azərbaycanda Zərdüş adətləri”, *Xalq Cəbhəsi* (2017), 14.

²⁴¹ Zerdüştilerin kutladığı Sadeh (sada) bayramı ile benzerliği vardır. Nevruz'dan önceki 100. günde kutlanmaya başlanmıştır. Biruni, bu zamanda Perslerin büyük ateşler yaktıklarını, Tanrı'ya ibadet ettiklerini, yemek yemek, eğlenmek ve kışın soğuşunu kovmak için bir araya geldiklerini bildirmektedir. Rose, *Zoroastrianism*, 125-127; Sada bayramı göksel ateşi yani güneşi canlandırmak için yapılan büyük bir açık hava ateş festivalidir. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, c. 2.

genelde vücuda sıcaklık veren yiyecekler (yağlı et, toz biber katılmış yemekler) yiyerek gelip törene katılırlar.²⁴² Kendini komik bir duruma sokmuş biri yırtık kıyafetlerle elinde karga korkuluğuyla katır üzerinde gelir. Etraftaki insanlar onun üzerine soğuk su atmaya başlamasına rağmen o “sıcaktır!” diye bağırır. Karga’nın öterek kışı çağırdığına inanılır, kışın verimsizliğini ise doğup türemeyen katır temsil eder.

3.4. Kosa Kosa Oyunu

Bu oyunda kosa (köse sakalından dolayı) eski kıyafetler giyer, başına şiş bir şapka takar ve karnına bir yastık koyar. Beline de taktığı çingırakla komik bir hal alan kosa elinde kepeciyle kalabalığın arasına girer. Komik görüntüsüyle negatif bir his veren bu kosa kışı temsil eder.²⁴³ Karnına dokunur ve ona gülenlere hitaben kendini acındırarak: “Yediyim yarma²⁴⁴ aşu, yarısı sudu, geydiyim yeddi qat paltar, tæzæsi budu” (yediğim yemeğin yarısı sudur, giydiğim yedi²⁴⁵ kat kıyafet, en yenisi budur) der.²⁴⁶ Uzun bir sefere çıkacağını ama ne parasının ne de yiyeceğinin olduğunu söylemesine rağmen kimse ona yardımcı olmaz. Oyunda, ilaveten yardımcı bir rol üstlenen keçi, Ahura Mazda’nın zaferini ve ilkbaharın gelişini temsil eder. Keçiden yardım alarak kendi bohçasını doldurur ama keçiye hiçbir pay vermez. Fakat ocak etrafında dans ederek, didişmeler ve söyleyişler yapmaya devam ederler.²⁴⁷ En sonunda keçi kosayı öldürür ve devamında alkışlar eşliğinde bahar nağmeleri okunur.²⁴⁸

---

²⁴² Rose, *Zoroastrianism*, 126.

²⁴³ Tok kişinin aç kişiden üstünlüğünü anlatır. Aksi taktirde kişi Kış Div’ine karşı savaşta yenilir. *Avesta Vendidad* 4/48 .

²⁴⁴ Kaynatılmış ve kurutulmuş buğdayın dibeklerde dövülerek kabuğunun ayırt edilmesi sonucunda ortaya çıkan ürün.

²⁴⁵ Zerdüştilikte yedi rakamı diğer rakamlardan daha özeldir. Nevruz öncesi kutlanan çarşambalar yedi tanedir. Kutsal ölümsüzler (Amaşaspenler) Ahura Mazda ile beraber yedi tanedir. Her ayın yedisinden Mordad (açlıkları, susuzlukları ve hastalıkları ortadan kaldırmakla görevli ized) sorumludur. Mordad ve Hordad anısına her ayın altıncı ve yedinci günleri, Ceşn-i Hordâdgân” ve “Ceşn-i Mordâdgân” adlarıyla törenler ve kutlamalar yapılır. İran hükümdarı İsfendiyar’ın oğlu, adaletli kral Behmen, yedi iklim üzerinde egemenlik kurma amacı doğrultusunda çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Zerdüş Hordâd günü dünyaya gelmiştir. Rivayetlere göre kıyamet de bu günde olacaktır. Farsça’da “Heşem” şeklinde geçen “gazap ve kızgınlık devi” vardır. En zararlı ve en çok tehlikeli devler arasında yer alan bu dev “Hûnînsilâh” olarakta bilinir, bazen de Kemârikân’ın altılı grubunda yedi rakamını tamamlamak için Amaşâspendlerin karşısında yer alır. Nimet Yıldırım, “Zerdüş Mitolojisi”, *Doğu Esintileri* 15 (27 Temmuz 2021), 84-95.

²⁴⁶ Tahir Orucov, “Azərbaycanda Novruz Bayramı və ‘Kosa-Kosa’ Tamaşası”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 4/7 (2011), 97.

²⁴⁷ Zerdüşti bayram ve törenlerde şarkılar eşliğinde danslar edilir, ateşler yakılır. Boyce, “Festivals”.

²⁴⁸ Bu da ilk baharın kışı, yani Ahura Mazda’nın Ehrimen’i yeneceğini temsil eder. Şakir Əlif oğlu Albaliyev, “‘Kosa-Kosa’ Tamaşası”, *Xalq Cəbhəsi*, (2016).

3.5. Godu Godu Oyunu

Nevruz ile ilişkili oyunlardan biri, çeşitli adlarla bilinen "Godu Godu" (diğer adlarıyla "Hodu Hodu," "Dodu Dodu," veya "Güdü Güdü") oyunudur. Bu oyunda güneşe vurgu yapılmaktadır; çünkü törende güneşin bulutların arkasından çıkarak yeryüzünü ısıtması ve kışın sona ermesi arzulanır.²⁴⁹ Günümüzde bu oyun çocuklar arasında eğlenceli bir etkinlik olarak devam etmektedir. Güneşi kutsal kabul edenler, bayram arifesinde yüksek bir tepeye çıkarak orada ateş yakarlardı, çünkü ateş, güneşin yeryüzündeki yansıması olarak kabul edilirdi.²⁵⁰

Gün çık, Gün çık (Güneşin çıkması için bir sesleniştir)

Kəhər atı²⁵¹ min çık (bu ata binip daha hızlı geleceğine inanılmaktadır)²⁵²

Rivayete göre eskiden insanlar güneşe kurban keserlerdi. Bu töreni icra ederken gün doğumunda yüksek bir tepede at kesilirdi. İnsanlarda atın kesilmesiyle beraber güneşin onlara daha mutlu bir hayat vereceği inancı mevcuttu. Kesilmiş ata binen güneş çok daha hızlı döner ve yeryüzünü ısıtırdı. İnsanlar güneşin kutsallığına inandıklarında güneşin toprağı daha çabuk ısıtacağına, bolluk bereket getireceğine inanırlardı.²⁵³ Günümüzde bu inanç kültüre yansımış ve çocukların bir oyunu haline gelmiştir. Ellere ağaç dalı alıp insanı andıracak tarzda onu süsler ve kafasını kırmızıya (güneşi ve ateşi andıracak şekilde) boyarlar. Bu kuklayı ellerine alıp bir grup arkadaşla kapı kapı dolaşarak, ağızlarında manilerle beraber hem güneşi çağırır hem de kendilerine pay alırlar.²⁵⁴

Hodu-hoduyu gördün mü?

Hoduya salam verdin mi?

Hodu buradan geçende

Gırmızı günü gördün mü?

Bir başka mâni de şu şekildedir:

---

²⁴⁹ Çünkü kışı dünyaya Ehrimen getirmiştir. Vendidad 1/20 *Avesta*.

²⁵⁰ Nəsir Rzayev, *Qayalar Danışır* (Bakı: Elm və Təhsil, 2019), 364-365.

²⁵¹ Açık kahve renkli at.

²⁵² Avesta'nın Yeşt-Hurşid/Güneş, Yeşt-Raşnu, Horde Avesta- Hurşid Niyayış vs. bölümlerinde güneş at kadar hızlı diye tarif edilir ve övgüler alır. .

²⁵³ Ülkər Azad qızı Nəbiyeva, "Günəşin Mifik Rəmzi - Od Çərçənbəsi", *Azərbaycan* (2023), 12.

²⁵⁴ Sarıkaya, "Nevruza Bağlı Takvimle İlgili Kavram, Deyim ve Terimler", 80.

Godu Han, Godu Han,

Söndürme odu Han,

At üstde yat getir,

Ulusa od getir.²⁵⁵

3.6. Duvakkapma

Düğün merasimlerinde olan bu adet düğünden üç gün sonra yapılmaktadır. Gelin için üzerinde mum yakılmış olan bir taht kurulur, mumun üzeri tepsiyle kapatılır ve gelin tepsinin üzerinde başına duvak örterek oturur. Duvağın üzerine şekerler dökülür, bu şekerleri toplayan çocuklardan biri gelinin duvağını alıp bahçeye koşar ve meyve veren bir ağacın üstüne atar. Şüphesiz bu adet Avesta'da geçen hava ve rüzgar²⁵⁶ perisine yapılan armağanla ilişkilidir.²⁵⁷ Mum Zerdüşt'ün nuruna, sıcak yurda ve iyiliğe işaret eder. Meyve veren ağaç da bolluğun bereketin ve doğurganlığın işaretidir. Zira eskiden yeni evlenen çiftlere ateş dışında her türlü yardım yapılırdı. Ateşi çiftlerin kendileri yakmalıdır. Avesta'da hava ve rüzgar perisine ithaf edilmiş bir duada ellerinde bersem²⁵⁸ tutan, çeşitli hediyeler verilmiş kızların bu perilerin dergahına getirildiklerinden bahseder. Bu periler (izedler) hem yıkma hem inşa etme görevlerini üstlendikleri için genç kızlar onun korumasına verilir.²⁵⁹

4. NEVRUZ MERASİMLERİ

Nevruz veya Azerbaycan dilinde Novruz denilen bahar bayramının kelime anlamı Farsça yeni (Nev) gün (ruz), yeniden diriliş, yeniden canlanış gibi anlamlara gelir ve İran güneş takviminin ilk günüdür. Burada yılbaşının tabiatın uyanmasıyla başlayan bir olgu olduğu müşahede edilmektedir. Bu gün gece ile gündüz birbirine eşittir. Bayram Mart ayının 21'i veya 22'si kutlanan, öncesinde rutin hazırlık ve ayinlerin yapıldığı, kışın yaza yenildiği bir yaz bayramıdır.²⁶⁰ Bayramın kökeni ilkel çağlara kadar gitmektedir. Ateşle, toprak ve

²⁵⁵ Sedat Adıgüzel, "Azerbaycan'da Nevruz Kutlamaları", *Türk Dünyasında Nevruz Kutlamaları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2003), 148.

²⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz. Yesna 7/18. Yesna 3/18

²⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. William W. Malandra, "Vāyu", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 28 Ağustos 2024).

²⁵⁸ Bu dalların hangi ağaçtan olduğu kesin bilinmese de genel görüşe göre nar ağacından hazırlanan, özel bilenmiş bıçakla kesilip yıkanarak ayinlerde kullanılan bir demet olduğu söylenmektedir. Detaylı bilgi için bkz. 473-474 Sular, *Avesta*; Mary Boyce, "Haoma", *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 29 Ağustos 2024).

²⁵⁹ Yusif Vəzir Çəmənzəminli, "Azərbaycanda Zərdüşt Adətləri", *Xalq Cəbhəsi Qəzeti* (2017), 14.

²⁶⁰ Enver Aras, "Türklerde Nevruz Bayramı", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7/2 (2021), 347.

güneşle olan bağlantısından dolayı bunun bir Zerdüş bayramı olduğu iddia edilmektedir. Fakat Nevruz günü her şey yeniden canlanmaya, hayat devam etmeye başlamıştır. Bu gün Ehrimen ile Ohrmazd'ın mücadelesi sona ermiş ve aydınlık kazanmıştır. O gün güneşin toprağı ısıttığı, tabiatı yeşillendirdiği ve bereketlendirdiği gün olarak tarihe geçmiştir.²⁶¹ Bayrama bu yüzden “Azer bayramı” veya “Hürmüz bayramı” da denilmektedir.²⁶² Kışın, soğğun daha doğrusu karanlığın yok olacağı, Ahura Mazda ve onun yardımcılarının zafer umudunu temsil eder.²⁶³ Bu bayramın Zerdüşlükten çok eskiye dayandığını savunan bilgiler ışığında anlaşılan şu ki Zerdüş, kutlanan bu bayramı Nevruz şeklinde düzenlemiştir.²⁶⁴ Ateşin koruyucusu olan Aşa Vahišta'ya atfedilen bu bayram bitki ve suların koruyucusu olan Rapitya'nın tekrar yeryüzüne dönüşünü kutlamaktadır. Yeryüzünü dolduran Fravaşiler²⁶⁵ yeryüzünden çekilirler. Günün bitimini kutlayan Zerdüşlülere göre insanın ve dünyanın yaratıldığı gün bu güne tekabül etmektedir.²⁶⁶ Firdevsi Şahname eserinde Nevruz'un öneminden bahseder ve Hüsrev'in ölümünden sonra ağıt yakan Barbed Yezda'ya ve Nevruz gününe yemin eder.²⁶⁷ Bu bayram baharın gelişi ile Ahura Mazda ve onun emrindeki güçlerin kötülük karşısında galip gelmesini temsil etmesi açısından günümüzde Zerdüşlülük tarafından en önemli bayram olarak kutlanmaktadır.²⁶⁸

İran geleneğinde Nevruz ile ilgili çeşitli kutlamalar mevcuttur. Bunlardan rahipler Nevruz'u, Âzer ayının 1-6'sında, halk ise Nevruz'u Ferverdîn'in 1-6'sında kutlar. Sasaniler döneminde 1-6 Ferverdîn'e (21-26 Mart) rastlayan Nevruz kutlamalarının yeni yılın ilk gününe denk düşen birinci gününe “Nevruz-i küçek” (küçük Nevruz) veya

---

²⁶¹ Mustafa Aksoy, “Kültür Sosyolojisi Açısından Nevruz Kavramı”, *Türk Dünya Araştırmaları Vakfı* 100 (1996), 2-10.

²⁶² Qasımlı, “Novruz Bayramı Ensiklopediyası Xalq Bayramı”, 20.

²⁶³ Nevruz, güneşin yeniden güç kazanmaya başladığı, kışın soğuk ve karanlığının üstesinden geldiği ve doğanın yenilendiği erken baharın kutlanması olarak tanımlanır. Bu bayram, Zerdüş yaratılış efsanesine göre, Ahura Mazda'nın Kutsal Ruh aracılığıyla insanlığın özel bakımı altında olan bir bayramdır. Mary Boyce, “Nowruz”, *Encyclopaedia Iranica* (Erişim 28 Ağustos 2024).

²⁶⁴ Şinasi Gündüz, “Nevruz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2007).

²⁶⁵ Fravaşi/Fraveher denilen canlı, cansız tüm varlıklarda bulunan tanrıdan gelen, tanrıya ait olan bir parça demektir. Önceden buna ruh denirdi, fakat zamanla Zerdüş geleneğinde insanın oluşumundaki beş unsurdan (beden, ruh, can, nefis, fravaşi) biri oldu ve ruhtan ayrıldı. Ölümünden sonra fravaşiler geri Tanrıya giderler, çünkü ondan bir parçadırlar. Fravaşilerin temel görevi kişinin doğru yolda yürütmesi için on arehberlik yapmaktır. Sular, *Avesta*, 487-488; Oymak, *Zerdüşlük (İnanç, İbadet, Adetler)*, 46.

²⁶⁶ Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 520.

²⁶⁷ Firdevsi, *Şahnâme* 3, çev. Nimet Yıldırım (İstanbul: Alfa, 2022), 491.

²⁶⁸ Akyar, *Zerdüşlükte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*, 40.

Nevruz-ı âmme, altıncı gününe ise “Nevruz-i büzürğ” (büyük Nevruz) ya da Nevruz-i hâssa denilirdi. Nevruz-i hâssa Zerdüş’tün doğum günü olarak da kutlanır.²⁶⁹

Nevruz’a ilişkin birtakım rivayetlere göre görkemli kral Cemşid ile Nevruz’un bir bağlantısı vardır. Seyahat etmeyi seven Cemşid, bir gün Azerbaycan’a gider. Bu kudretli kralı çok seven halk onu omuzlarında taşıyarak kendi tahtına oturtur. Tam o sırada güneşin ışığı taç giymiş olan Cemşid’in üzerine vurur ve o ışık tüm etrafını kapsar. Güneş gibi parlayan kralı izleyen halk etkilenir ve o günü bayram günü ilan ederler.²⁷⁰ Çünkü o gün diğerlerinden farklıdır, yeni bir gündür. Hatta Cem’e “şid” (ışık) lakabı da orada verilir.²⁷¹

Doğrudan Nevruz bayramı Avesta’da geçmez, fakat felsefesi oldukça benzerlikler göstermektedir. Nevruz aydınlığın, Ohrmazd’ın bayram günüdür.²⁷² Çünkü kış bilhassa öldürücü ve soğuktur. Onu Ehrimen yaratmıştır ve buna karşılık Ohrmazd’ın yarattığı dünyada sağlam bir âlem mevcuttur. Orada hastalık ve soğuk yoktur. Orada yok edicilik hüküm sürmez. Ayrıca halk arasında kışa “yağ” (düşman) ilkbahar ise “cennet bağı” denilir.²⁷³ 12 ayı temsilen aşağıdaki gibi bir mâni de vardır:

Üçü bize yağdır, (Üç ay bize düşmandır. Kış aylarından bahsedilir)

Üçü cennet bağıdır, (İlk bahar ayları)

Üçü yığıb getirir, (Yaz)

Üçü vurub dağıdır. (Son Bahar)²⁷⁴

Bu bayram günlerinde yeni kıyafetler giyinilir, küsler barışır, mezarlar ziyaret edilir masalar renkli renkli yumurtalar²⁷⁵ ve semeniyle²⁷⁶ süslenir. Masada yedi çeşit çerez ve

²⁶⁹ Gündüz, “Nevruz”.

²⁷⁰ Aras, “Türklerde Nevruz Bayramı”, 349.

²⁷¹ Beşir Mustafayev, “Adriyatik’ten Çin Seddine Uzanan Nevruz Geleneği”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 3/3 (01 Mart 2013), 62.

²⁷² Rose, *Zoroastrianism*, 126.

²⁷³ Çemənzəminli, “Azərbaycanda Zərdüş Adətləri”, 14.

²⁷⁴ Qasımlı, “Novruz Bayramı Ensiklopediyası Xalq Bayramı”, 9.

²⁷⁵ Yumurtalar daha çok sarı, kırmızı ve yeşile boyanır. Güneş, od ve baharı temsil eder. Yumurtanın kabuğunun yuvarlaklığı toprağı, perdesi havayı ve suyu, sarısı odu temsil etmektedir. Boyanmış yumurtalarla oynanan oyunlardan biri de yumurta kırmadır. Oyun sonunda birbirine vurularak kırılan yumurtaları sıraya dizerek ortaya horoz bırakılır. Horoz hangi yumurtayı ilk dimdiklerse o kişi kazanır.

²⁷⁶ Buğdaydan yapılan bir bitkidir ki adına “semeni göğertmek” (Semeni yeşertmek) derler. Bahara duyulan özlemi andıran bu bitkinin kendine has içeceği ve helvası bulunmaktadır. Yemyeşil görüntüsüyle nevrusun sembolü sayılır. Yapılması için yedi evden buğday alınır ve bayrama yetişmesi için önceden buğdaylar ıslatılarak bir tabağa konur ve bekletilir. Nevruz bayramı hatta ilk çarşambadan itibaren her evde, her masada bulunur. Ayrıca buğdayın kavrulması da çerez olarak bu bayrama hastır.

çeşit çeşit tatlılar olur. Eskiden yedi saksıda yedi tohum ekilir ve kutlamalar zamanı kralın önüne yedi çeşit tahıl, yedi ağaçtan taze dallar ve yedi gümüş para konulurdu.²⁷⁷

Nevruz ile alakalı olarak nevruzdan yedi gün önceden temizliklerin başlanması yedi çeşit meyve ve yemeğin yenilmesi, yedi çeşit hububatın katılarak nevruz yemeğinin yapılması da adetlerdendir. Ayrıca bayram günü evde mumlar yakılır, dışarıda ateşler yakılır ve insanlar üstünden atlayarak “Ağırlığım uğurluğum bu tonqalda yansın” diyerek yıl boyu geçirmiş oldukları tüm bela ve musibetlerin burada yanacağına ve yeni yıla güzel gireceklerine inanırlar.²⁷⁸ Ateş, aydınlık ile karanlık arasındaki mücadelede aydınlığın zaferini simgeler ve bu bağlamda arınma amacıyla da kullanılır.

Masada çeşit çeşit Nevruza has tatlılar olur, hayır işi için gidilecek yerlere “Xonçalar²⁷⁹” hazırlanır, semeniler götürülür. Semeni her evde baharın gelişinin anısına yetiştirilen bir bitkidir. Onu sularken halk dilinde bir ezgi de dolaşmaktadır:

Semeni al mæni, hər yazda sən ya da sal mæni.

(Semeni al beni, her ilk baharda sen hatırla beni)

Səmæni saxla mæni, ildə göyərdərəm səni

(Semeni tut beni, her yıl yeşertirim seni)

Semeninin tutmasından kasıt gelecek olan yılın bol ve bereketli olması dileğini ifade eder.

Səmæni sazana gəlmişəm, uzana uzana gəlmişəm

(Semeni oltana düştüm, uzana uzana gelmişim)²⁸⁰

Ayrıca Zerdüşt’ün Viştaspa’ya dinini öğretmeye giderken elinde semeniye benzer güzel bir koku yayarak yanan bir bitkiyi ona hediye ettiği rivayet olunur. Viştaspa’nın karşısında durup ondan ateşe/oda dikkat etmesini, bundan sonuç çıkarmasını ve göğü, yeri her şeyi yaratan tanrıya itaat etmesini söyler.²⁸¹

²⁷⁷ Rose, *Zoroastrianism*, 125-127; Gündüz, “Nevruz”.

²⁷⁸ Mehmet Şükrü Nar, “Halk İnanışlarında Toplumsal Bir Sembol Olarak Nevruz Ritüelleri”, *Journal of Human Sciences* 11/2 (2014), 970-974.

²⁷⁹ Xonça içinde çeşit çeşit tatlıyı barındıran üstü süslenip kapatılan tepsilere denir.

²⁸⁰ Sarıkaya, “Nevruza Bağlı Takvimle İlgili Kavram, Deyim ve Terimler”, 75.

²⁸¹ Şamil Cəmşid, *Folklor və Klassik irs* (Bakı: Qoliot Qkup, 2010), 377.

Nevruz²⁸² öncesinde, bayramın gelişine hazırlık amacıyla kutlanan özel çarşambalar bulunmaktadır. Âşıklar “Ab, atəş, xak, baddan yarandım” demişlerdir.²⁸³ Nevruz öncesi üçü az, dördü çok bilinmekle beraber toplam yedi²⁸⁴ çarşamba kutlanmaktadır. Ayrıca eskiden insanlar bu günün ağır bir gün olduğuna inanır ve gelen ruhların memnun ayrılmasına dikkat ederlerdi. Çünkü bu ruhları karşılama biçimlerine göre Nevruz’un da benzer şekilde muamele göstereceğine inanılırdı. Azerbaycan’da salı günü için “çarşamba akşamı” tabiri kullanılır. Astrolojik yaklaşıma göre salı günü Mars’ın günüdür ve Mars savaşçıdır. Bu yüzden salı günü ağır bir gündür, insanlar sürekli kavga eder ve birbirlerinin laflarını hazmedemezler. Bu gün “Tuz Günü”, “Çarşamba Akşamı”, “Ağır Çarşamba” olarak isimlendirilir. Bu günün negatifiği insanlara zarar vermesin diye kutlamalar akşamdan başlar.²⁸⁵

Çarşambalar, Oğru (hırsız) ve Doğru çarşambalar olarak ikiye ayrılır. Bu çarşambalara sırasıyla Oğru Üsküler ve Doğru Üsküler de denir. İlk üç çarşamba, hırsız ve yalancı olarak kabul edilir, çünkü yazın nefesini çalıp sırasıyla ilk hafta suyu, ikinci hafta toprağı ve üçüncü hafta rüzgarla, ağaçları kandırırlar. Ancak, bu çarşambalar kışın henüz sona ermediğini ve canlıların donma ve yok olma riskine maruz kaldığını gösterir. Onları takip eden dört çarşamba ise esas çarşambalar olarak kabul edilir ve Nevruz’a dört çarşamba kaldığını belirtir.²⁸⁶ Her çarşamba da bir unsur dirilmektedir ve bunların ilki sudur.

4.1. Su Çarşambası

Su her şeyin temelidir ve her canlının yaratılışının başlangıcıdır. Avesta’da suya çokça övgüler vardır.²⁸⁷ Su için Horde Avesta’da ayrıca bir bölüm vardır.²⁸⁸ Eski İran’da, en çok

²⁸² Nevruz bayramı Türk dünyası açısından da önemli bir kültürel değere sahip olan ve UNESCO tarafından İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi’nde 12 ülkenin ortak mirası olarak kabul edilen bir bayramdır. Sona Rzayeva, “Azerbaycan’da Nevruz Çarşambalarının Mitolojik Kökenleri”, *Folklor/Edebiyat* 27/105 (2021), 229.

²⁸³ “Su, ateş, toprak, rüzgar” Nigar Məhərrəm, “Novruz Bayramının Tarixi və Çərşənbələr”, *Olaylar* (2014), 20-31.

²⁸⁴ Yedi rakamı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Boyce, “Nowruz”.

²⁸⁵ Sona Rzayeva, “Azerbaycan’da Nevruz Çərşənbələrinin Mitolojik Kökenleri”, *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi*, (01 Ocak 2021), 233-234.

²⁸⁶ Musa Cəfər oğlu Qasımlı, “Oğru Çərşənbələr” və Doğru Çərşənbələr”, *Azərbaycan* (2016), 11.

²⁸⁷ Yesna 68/3-4: Ey Ahura Mazda’nın yarattığı su! Seni zevr (dinî törenlerde katı yiyeceklerin yanına konulan içecek neviden olan sunular) ve iyi düşünceyle övüyoruz. Ey Ahura Mazda’nın yarattığı su! Seni zevr ve iyi sözle övüyoruz. Ey Ahura Mazda’nın yarattığı su! Bana en üstün cenneti, rahatlığı sağlayan aydınlığı ver. Yesna 63/7: Su kötü düşünceli için olmasın! Su kötü sözlü biri için olmasın! Su kötü davranışlar yapan biri için olmasın! Su doğru insanlara, bedenimize-başkasına- zarar veren biri için olmasın! *Avesta*.

²⁸⁸ Detaylı bilgi için bkz. Horde Avesta Âban Niyayış bölümü Sular, *Avesta*, 324.

kutsanan unsurlardan biri olan su, Zerdüşt inançlarında ikinci derecede kutsal kabul edilir. Avesta su ve ateş karşısında yalan söyleyip yemin eden kişinin günahının cezasının her şeyden büyük olduğundan bahseder.²⁸⁹ Su, tanrının yarattığı yedi önemli maddeden “ikincisi”dir. Göklerden sonra yaratılan, yaratılışı elli gün süren ve dünyanın her bölgesinde yeraltında bulunan suyun sorumluluğunu ise kutsal ölümsüz Hordâd²⁹⁰ üstlenmiştir.²⁹¹

Aban tüm suların öte dünyadaki adı ve Anahita'nın²⁹² sıfatıdır. Eski İran'da ayın ismiyle o ayın ismine sahip gün birbirine denk gelince o günü bayram olarak kutlama geleneği mevcuttur. Bu yüzden sekinci ayın (Âban) onuncu günü Âban günü kutlamaları yapılır. Bu günün bir diğer önemli özelliği, yedi yıl aradan sonra ilk defa yağmurun yağmış olmasıdır.²⁹³

Elburz dağı²⁹⁴ eteklerinde var olan Ferahkert denizi (tüm var olan suların kaynağı) Avestâ'da “Vourukasha” olarak anılır ve bu deniz bazılarına göre Hazar denizidir.²⁹⁵ Ayrıca beklenen kurtarıcı Soşyânt da rahme nehirde düşecektir.²⁹⁶ Tüm bunlar suyun Zerdüştilikteki önemini ortaya koyar niteliktedir. Ayrıca suya saygı için V-VI. asırlara kadar İran topraklarında kurbanlar kesilmiş, suyun kirlenmemesi için onu kirletici her türlü çirkin ve pis davranış yasaklanmıştır.²⁹⁷

Çarşambaların ilki olan su çarşambasına “Ezel Çarşamba” da denilir. Bu çarşamba da su kaynaklarının yenilendiğine ve bu suyun insanları temizlediğine, hayvanları ve insanları koruduğuna inanılır. Küçük çillenin bitip yerini Bozay'a verdiği zamanın ilk çarşambasıdır. O sabah herkes su başına gider, elini yüzünü yıkar, birbirlerine su atar, suyun üzerinden atlar ve yaralarına su vururlar.²⁹⁸ İnanca göre bu eylemler onları kazadan

---

²⁸⁹ Vendidad 4/50-53

²⁹⁰ Olgunluk, sağlık ve kemal anlamına gelen tüm suların bekçisi olan bu Amaşe'nin sembolü sudur. 'Tanrı Mazda tüm eksik ve noksanlardan münezzehtiri ifade eder. Mehmet Mekin Meçin, *Gatalara göre Zerdüşt* (Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018), 168.

²⁹¹ Nimet Yıldırım, “İran Mitolojisinde Su, Su İle İlgili Kutsallar ve Törenler”, *Doğu Araştırmaları* 1/1 (2008), 8.

²⁹² Yeşt 5/1-9: Verimlilik ilahesi, toprak ve su perisi Ardi Sura Anahita'ya övgüler vardır.

²⁹³ Yıldırım, “İran Mitolojisinde Su, Su İle İlgili Kutsallar ve Törenler”, 13-14.

²⁹⁴ Elburz dağı Avesta da övgüyle bahsedilen bir dağdır. Yesna 42/3

²⁹⁵ Yıldırım, “İran Mitolojisinde Su, Su İle İlgili Kutsallar ve Törenler”, 28.

²⁹⁶ Ayhan Aslanoğlu, “Zerdüştlük ve Hinduizm'de Arınma Araçları: Ateş, Su ve Kurban”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, (2022), 261; Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 285.

²⁹⁷ Yıldırım, “İran Mitolojisinde Su, Su İle İlgili Kutsallar ve Törenler”, 8-9.

²⁹⁸ Rose, *Zoroastrianism*, 126-127.

beladan korur ve yıl boyu onları hastalıklardan muhafaza eder. Azerbaycan'da su ile ilgili çeşitli efsane ve inançlar mevcuttur:

- Sofraya su dağılması aydınlıktır.
- Lal²⁹⁹ akan sudan geçmezler
- Suyu kirletenin naaşını yıkayacak su bulunmaz.³⁰⁰
- Odu su ile söndürmek günahtır.
- Rüya da su görmek aydınlıktır
- Su kadar aziz olmak.

Sular Nevruzunu ve kül çarşambası adı ile anılan bu çarşambada sembol olarak gece ateş yakılır ve külleri toprağın üzerine serpilir. Bu törende toprağın daha hızlı ısınıp canlanması inancı yatmaktadır.³⁰¹ Evlerde semeni ve tatlı çeşitleriyle karşılaşılan bu bayramda masalarda ilaveten çarşambayı temsilen kullanılmayan su da bulunmaktadır.

Su hakkında mitler ve inançlar oldukça fazladır. Tedavi yöntemi olarak korkan kişilerin başına su dökmek veya çocuğu olmayan kadının başına su dökmek gibi çeşitli inanışlar mevcuttur. Genel çerçevede ilk çarşambaya su adının konulması insan yaratılışının ilk aşamasının belirtisidir.³⁰² Daha önce ifade edildiği üzere Nevruzun ilk çarşambası olan bu günde insanlar güneş doğmadan su başlarında yerlerini alırlar. Ellerindeki kaplara su doldurup her yeni gelenin üstüne atarak bayramlarını tebrik ederler. Gelen bundan rahatsız olmaz, çünkü suyun onları paklaştırdığına inanırlar ve “aydınlığa çıkasınız” diye cevap verirler. Ateşin üzerinden atlama âdeti su üzerinden de gerçekleşir ve “ağrım uğrum su üstüne dökülsün” denir. Bazıları sudan küçük taşlar alır ve onu bereket sembolü olarak evlerinin veya erzak kolilerinin içine koyarlar. Eve dönerken o sudan bir kap alınır ve evin etrafına, hayvanlara, hasta ve çocukların üstüne sıçratılır. Hava karardıktan sonra da bu eğlenceler devam eder, evin bir kızı fala bakmak için lal su almaya gider. Suyu

---

²⁹⁹ Lal akan sular genelde derin olan sulardır. Suyun güçlü hissesi alttan gider, üsten görünen su ise gayet sakin ve derin değilmiş izlenimini verir. Halbuki kolaylıkla akıntıya kapılabilirsin.

³⁰⁰ Əkbər Ədilxan oğlu Qocayev, *Bayramlar və Tarixi Günlər*, ed. Rafiq Ələkbər oğlu İsmayılov (Bakı: Altun kitab, 2006), 15-16.

³⁰¹ Qasımlı, “Novruz Bayramı Ensiklopediyası Xalq Bayramı”, 15.

³⁰² Rzayeva, “Azerbaycan`da Nevruz Çarşambalarının Mitolojik Kökenleri”, 236.

doldurup fal kabına boşaltana kadar konuşmaması gerekmektedir. İsmi bundan alınan bu fal oyununda evli kadının yüzüğüne bekâr kızın saç deli bağlanarak bakılır.³⁰³

4.2. Od Çarşambası

İkinci çarşamba olan Od Çarşambası “Üsgü Çarşamba”, “Addı Çarşamba” adlarıyla da bilinir. Bu çarşambanın gelmesiyle güneş yavaş yavaş toprağı ısıtır ve onu canlandırır. Güneş’in sıcaklığını arzulayan atalar bir ateş yakıp güneşin doğmasını bekler, onun şerefine maniler söylerlermiş. Sönen ateşin külleri ise köyün girişine dökülerek bu ayinin hastalığı ve dertleri def edeceğine inanılırdı. Od Çarşambası’nın temelinde güneşe duyulan saygı ve ateşin korunması yatmaktadır.³⁰⁴ Yukarıda bahsedilen güneşe kurban kesme töreni bu çarşamba da yapılmaktadır. Ayrıca bu günde Pülenberi töreni³⁰⁵ (Yanar köprü, Nur köprüsü) de yapılmaktadır.

Bu çarşamba da da diğer tüm çarşambalarda olduğu gibi tatlı, semeni ve çerezler olur. Ayriyeten masada akşamları mumlar yakılır, hatta mumların ortamı daha fazla aydınlatması için masalara aynalar da konur. Bu âdete “üskübezeme” denir ve genelde evin son çocuğı icra eder. Çünkü o çocuk ocakta kalacak olan ve neslin devamını sağlayacak olan çocuktur.³⁰⁶

Ocak kavramı, hem ateş hem de od anlamında kullanılırken, günümüzde aynı zamanda ev ve yurt anlamına gelmektedir. Buna binaen bu kelime dua, beddua, atasözleri ve gündelik inançlarda kendine yer edinmiştir.

- Gelin ocağına çeker (gelin gittiğı evin halkına benzer)
- Ocak közsüz kalmaz, gelin sözsüz
- Ocağın nurlu olsun
- Ocak dağıtanın ocağı dağılır
- Ocağın yanarken ses çıkarıyorsa, birisi senden bahsediyor
- Ocağına yaklaşınca selam verilir.

³⁰³ Su dolu fincanda yüzük fincanın kenarlarına kaç defa dokunursa niyet tutan kız o yaşta evlenecektir.

³⁰⁴ Rzayeva, “Azerbaycan`da Nevruz Çarşambalarının Mitolojik Kökenleri”, 238.

³⁰⁵ Pülenberi töreninde akşam üstü yüksek bir tepede kütük veya kuru ağaçtan köprü hazırlanır. Sonrasında yakılan o köprünün altından küçükten büyüye herkes geçmektedir. Hatta ev hayvanlarını bile yanan köprünün altından geçirmişlerdir. Bunun koruyucu ve temizleyici olduğuna inanmışlardır.

³⁰⁶ Nəbiyeva, “Günəşin Mifik Rəmzi - Od Çərçənbəsi”, 12.

- Günəş sənə qənim olsun (Karşdakine intikam ve kıyas arzulayan bir bedduadır)
- Ocağın altdan köz, adamın altdan söz. (Ocağı köz, insanı söz kızdırır)
- Ocağın qaralması (evin korunsun anlamına gelen bir duadır)

Od kelimesinden üretilen oda kelimesi de yine kalınacak bir yer olarak kullanılmaktadır.

- Od-ocağa hasret kalasın.
- Odu söndürüp külü ile oynamazlar.
- Od imandandır
- Od ile oynayan odsuz kalır.
- Odlu zarafat eliyən ağlar qalar. (Od ile şakalaşan bedbaht olur)
- Odun yaptığını felek yapamaz
- Oda derdini söyleyen hayır götürür
- Oda küfür eden kötü güne kalır.
- Od hakkı, gün hakkı, ışık hakkı (bir yemin şeklidir)

Od çarşambasında ağlayan ağacı (yaş ağacı) kesenin kısır olacağına inanılır. Od çarşambasında ocaktan od verilmez.³⁰⁷

Bu gün üstünden atılmak için yakılan tongalların insanı yakmadığına hatta içine düşen kişiyi bile ateşin yakmayacağına inanılmaktadır.³⁰⁸

Ateş kutsaldır, kötü ruhları uzaklaştırır ve ateşin uzun süre yanması hayra alamet olduğu için bu çarşambalar da ateş söndürülmez kendiliğinden sönmesi için beklenir. Akşamları yakılan ateşin üzerinden insanlar “ağrım uğrum bu (ateşte) tongalda” yansın diyerek atırlar. Ateşin içine meyve veren ağaç dalları yani insanoğluna fayda veren şeyler atılmaz, kuru odun, dikenli çalılar atılır. Buradan da anlaşılmalıdır ki ateş kötü ve zararlı olan şeyleri yakar. Buradan doğan inançla aslında manevi olarak hastalık ve kötü ruhlardan korunmak amacıyla bu ateş üzerinden atlama inancı gerçekleşmiş olur.

³⁰⁷ Qocayev, *Bayramlar və Tarixi Günlər*, 16-17.

³⁰⁸ Şakir Əlif oğlu Albalyev, “Od Çərşənbəsi”, *Xalq Cəbhəsi* (2021), 15.

Temizlenmek maksadıyla zamanla âdete dönüşmüş bu inançlar günümüzde hâlâ varlığını korumaktadır.

Avesta'da ateş/od Ahura Mazda'nın oğlu olarak karşımıza çıkar.³⁰⁹ İzedi Âzer'dir. Bununla beraber Sasaniler devrinde ateş tasvirli sikkelerin basımı, ateşin kötüyü kovması açısından önemi, Zerdüştilikteki olağan üstü kutsallığı ve ona gösterilen saygı, son yargılamadaki rolü, kible mahiyetinde olması, kanlı kurban yerine tercih edilmesi, Zerdüş'tün seçilmişliğinin göstergesi olarak ateşle sınavı, ateşin türlere ayrılması gibi onlarca örneğin peşi sıra ateş Zerdüştlükte oldukça fazla öneme sahiptir.³¹⁰

Ayrıca Azerbaycan kelimesinin od kelimesinden türediği de iddalar arasındadır. Şöyle ki, Oderbaygan'ın zamanla Azerbaycan'a çevrilmesi odun da bağımsız olarak öze çevrilmesine olanak sağlamıştır. Öz-odun ilk ilahi mertebesini yansıtır. O her şeyden bağımsız mutlak ve mukaddestir, yaratıcıdır. Bu yüzden Farsça Allah demek olan "Xoda" öz demek olan "xod"dan türemiştir. Ayrıca eklenen 'er, ar' ekleri devamlılığı arz eder, köz(er)ir, yan(ar). Od kelimesine eklediğimizde Oder yanmakta devam eden, sönmeyen, ebedi od anlamlarına gelmektedir.³¹¹

4.3. Rüzgar/Yel Çarşambası

Çarşambaların üçüncüsü "Rüzgâr Uyandıran Çarşamba" olarak bilinen bu çarşamba da rüzgâr dünyayı dolaşarak ateşi ve suyu harekete geçirir.³¹² O gün esen rüzgarlar hem soğuk hem sıcaktır. İnsanın oluşumunda su ve toprak esastır, rüzgâr ve ateş de katkıda bulunmaktadır. Ateşle rüzgâr manevi başlangıcı, su ile topraksa maddi yaradılışı temsil eder. Toprağı ve suyu durgunluktan kurtarır. Bu yüzden ruhla eşit tutulmaktadır. Beyaz rüzgâr, siyah rüzgâr, Hazri (Hazar denizinden esen), Gilavar (Bakü'den esen sıcak güney rüzgârı) bu rüzgârlar birleşip tüm dünyayı dolaşır, ağaçları, toprağı ve diğer tüm bitkileri uyandırır.³¹³

³⁰⁹ Yesna 17/11: Ey Ahura Mazda'nın oğlu ateş! Seni övüyoruz. Savangeh'inin yüksek ateşini övüyoruz. Vuhüfuryan ateşini övüyoruz.Urvazyeşte ateşini övüyoruz.Vazyeşte ateşini övüyoruz.Spenişte ateşini övüyoruz.Neryüseng izedinin güç veren ateşini övüyoruz. Mazda'nın yarattığı Ahura Mazda'nın oğlu, büyük rehber, aşavan Ateş'i ve bütün ateşleri övüyoruz. *Avesta*.

³¹⁰ Mahmut Polat, *Günümüz İran Zerdüştiliği Üzerine Bir Araştırma* (Çukurova Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018), 79.

³¹¹ Cəmsid, *Folklor və Klassik irs*, 339.

³¹² "Baharın Mehi – Yel Çərşənbəsi", *Mədəniyyət* (2020).

³¹³ Rzayeva, "Azerbaycan'da Nevruz Çarşambalarının Mitolojik Kökenleri", 239-240.

Yelin tanrısal bir gücü olduğuna inanılmaktadır ve Azerbaycan'da antropomorfik bir kişilik üretilerek Yel dede inancı ortaya çıkmıştır. Rüzgâr gibi hızlı bir atın üstünde tasavvur edilen ihtiyar bir dede yol gösterici bir rehberdir. Hatta eskiden Yel baba³¹⁴ gelmeden harman yerinden buğday alanın oğlu olmazmış inancı halkın nezdinde yer edinmiştir.

A yel baba, Yel baba

Tez gel baba, gel baba

Sovur bizim xırmanı (üfle bizim harmanı)

Atına ver samanı

Den dağılıp dağ olsun

Yel babamız sağ olsun

A Yel baba, Yel baba

Kurban sana, gel baba

Yel çarşambası gecesi söğüt ağacının altına gidip niyet ederler ve Yel Babayı çağırırlar. Eğer söğüt ağacı eser ve söğüdün dalları toprağa dokunursa dileğin kabul olduğu anlamına gelmektedir.³¹⁵

Bu günde halılar ve yorgan döşekler rüzgârın yardımıyla çırpılır, evler temizlenir. Bu yüzden “Toz Çarşambası”³¹⁶ diye de bilinir. Avesta'da Yelin gücünü Hürmüz'den aldığı söylenir.³¹⁷

4.4. Toprak Çarşambası

Bu Çarşamba “Yer Çarşambası” İlahır (son) Çarşamba” adlarıyla da bilinir. Artık toprak uyanmış yaz gelmiştir. Nevruzdan önceki son çarşambadır. Kıtılıktan zorluk çeken insanları görüp ateş, su ve yel toprak hatunun yer altı mabedine misafir giderler. İnsanların açlık ve kıtlık çektiğini ona söyleyince Toprak Hatun “İnsanları felakete düşüren kendisi felakete düşer” der. Bu dört unsur el ele verip:

³¹⁴ Baba Azerbaycan'da dede anlamına gelmektedir.

³¹⁵ Qocayev, *Bayramlar və Tarixi Günlər*, 18.

³¹⁶ Qasımlı, “Novruz Bayramı Ensiklopediyası Xalq Bayramı”, 15.

³¹⁷ Zöhrə Fərəcova, “Yel çərşənbəsi”, *Azərbaycan*, (2020), 6.

Zemzem geldi, ateş geldi, yel geldi

Yeni ömür, yeni mahsul, yeni yıl geldi.³¹⁸

Ölü Çarşambası, aynı zamanda Ata-Baba Çarşambası olarak bilinen bu özel günde mezarlık ziyaretleri yapılır, o yıl içinde cenaze çıkmış evlere komşular akrabalar ziyarete giderler. Geleneksel olarak, mezar başlarına semeni ve çeşitli tatlılar bırakılır ve bu yerlerde mum yakılır. Ayrıca, çocuklar ormanlardan yeni açmış Nevruz gülü toplarlar.³¹⁹

Bu son Çarşamba diğer çarşambalardan daha yoğun geçmektedir. Çünkü bu gündeki eğlence ve oyunlar dört unsurun hepsini kapsar. Bu gün evlerde üzerlikler ve tongallar yakılır, baca baca³²⁰ oyunu oynanır, nevrüz payı almak için bacalardan torbalar sallanır.

Diğer kutsal unsurlarda olduğu gibi toprak içinde atasözleri ve inançlar mevcuttur.³²¹

- Toprağa eğilen namerde eğilmez.
- Toprağa hor bakarsan o sana kör bakar.
- Toprak kutsaldır.
- İlahır Çarşambasında yeni eve taşınmak uğursuzluktur.
- İlahır Çarşamba da evlenen kızın ateşin etrafında dolandırılması gerekir.
- Toprak borçlu kalmaz.
- Anaya güvenenle toprağa güvenen kaybetmez.
- Taş ne kadar yükselsede, yine toprağa düşecektir.

Bilindiği üzere Zerdüştilikte toprak dört kutsaldan biri sayılmakta ve tüm kutsallar gibi kirlenmesi günah sayılmaktadır. Bu kutsalların (su, ateş, hava, toprak) maddi dünyada koruyucuları (Amaşaspenler) vardır. Toprağın koruyucusu da Armaiti'dir.³²² Toprak dünyaya, canlılığa hep gebedir ve bu yüzden de kutsaldır.³²³ Toprak bereketi sembolize eder ve kadın figürüyle karşımıza çıkar. Bir Zerdüştinin toprağı işleme ahlaki bir

³¹⁸ Şakir Əlif oğlu Albaliyev, "Axır çərşənbə", *Xalq Cəbhəsi* (2021), 12.

³¹⁹ Qasımlı, "Novruz Bayramı Ensiklopediyası Xalq Bayramı", 15.

³²⁰ Kapı dinleme oyunu son çarşamba da yapılır. İyi şeyler duyanların niyetleri gerçek olacak inancı vardır. Bu yüzden insanlar kötü şeyler konuşmamaya dikkat ederler.

³²¹ Qocayev, *Bayramlar və Tarixi Günlər*, 19.

³²² Sevgiyi, aşkı, alçakgönüllülüğü ve hoş görüyü ifade eder. Maddi alemde görevi yeryüzünü korumaktır. Sular, *Avesta*, 468.

³²³ Meçin, *Gatalara göre Zerdüş*, 168.

görevdir. Çünkü Ehrimen işlenmemeleri için toprakları çöle çevirmiştir. Toprakları işlek duruma getirmek Mazda'nın yanında yer almaktır.³²⁴ Ayrıca Toprak ana ilk insan çifti olan Meşya (eril) ve Meşyane'yi (dişil) bir bitki gibi koynunda yeşertmiştir.³²⁵

Avesta'nın Vendidad bölümünde toprağı işlemenin, sürü sahibi olmanın ve geniş aile sahibi olmanın öneminden bahsedilir.³²⁶ Ayrıca bu bölümde toprağı kirletmenin cezası ve kirlenen toprağın kefareti konusunda öğretiler vardır.³²⁷

Eskiden cesetler dakhmalara bırakılırdı. Bu dakhmalara bırakmanın amacı bedenin toprağın altında karanlığa gömülmesi yerine güneş ışığında yatması olmuştur. İnsanlarda hayat veren güneşin cesedin üzerinde parlayarak serbest bırakılan ruhu gökyüzüne çektiğine inanılırdı.³²⁸ Zerdüştilere göre yaratılışı için faydalı olan güneş ışınları, ölümden kötü güçlere ait olan beden kirliliklerini yakıp yok etme gücüne de sahiptir. Ayrıca, kuşlara ve hayvanlara maruz kaldığında yozlaşan beden kendisi de hızla yok olur -bazen saatler yerine dakikalar içinde- ve toprak, ateş ya da suyun kirlenmesini engellenmiş olurdu. Dahası bu ayın sertliğiyle ruhun terk ettiği kirli bedene karşı bir küçümsemeyi işaret eder.³²⁹ Hindistan ve Pakistan'daki Parsiler arasında hâlâ geçerli olan bu uygulama yirminci yüzyılda İran'daki Zerdüştiler tarafından terk edilmiştir.³³⁰

5. AZERBAJCAN EDEBİYATINDA ZERDÜŞT

Azerbaycan edebiyatı dünya edebiyat listesinde önemli bir yere sahiptir. Şiir, gazel, bayatı, hikâye ve masallar halk arasında oldukça yaygındır. Dügün ve derneklerde,

---

³²⁴ Vendidad 3/31-32: Tahıl eken doğruluk eker. O Mazda dinini yükseğe daha yükseğe çıkarır. Yüz ibadet, bin dua ve on bin sunu kadar Mazda dinini güçlendirir. Arpa geldiğinde devler yerinden sıçrar. Buğday bolca yeşerdiğinde divlerin yüreği korkudan titrer. Buğday un olduğunda divler çığlık atarlar. Buğday harman olduğunda divler yok olurlar. Bir eve çok miktarda buğday geldiğinde divler fazla sabredemezler. *Avesta*.

³²⁵ Muhammed eş-Şehristani, *Milel ve Nihal / Şehristani*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 221-222.

³²⁶ Vendidad 3/2-3: Ey Evren'in yaratıcısı! Ey Aşavan! Yeryüzünün diğer yerlerinden daha mutlu olan ikinci yeri neresidir? Orası içinde bir mobed, sığır sürüsü, çocuklar ve verimli küçük hayvan sürüsü bulunan doğru bir kişinin inşa ettiği evin olduğu yerdir. Bu evde semirmiş sığır sürüsü yetiştirilir ve doğruluk artar. Büyük baş hayvan yemi bolca vardır. Köpek iyi eğitilir, evin hanımı mutludur, çocuklar gelişerek yetişir, ateş sürekli yanar ve güzel bir yaşam sağlayan ibadetler iyi bir şekilde yapılır. *Avesta*.

³²⁷ Vendidad 3/1-11: Zerdüş'tün Yeryüzünün en mutlu yeri ve en fazla kedere maruz kalan yeri hakkındaki soruları cevaplanır. Aynı zamanda yeryüzünü en mutlu eden kişilerin kimler olduğu ve toprağı karşı edilen günahların kefareti bahsedilir. *Avesta*.

³²⁸ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 113-114.

³²⁹ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 325.

³³⁰ Albert F. de Jong, "Purity and Pollution in Ancient Zoroastrianism", *Purity and the Forming of Religious Traditions in the Ancient Mediterranean World and Ancient Judaism*, ed. Christian Frevel - Christophe Nihan (Brill, 2013), 184-185.

bayram ve kutlamalarda ata sözleri, anlamlı hikâye ve şiirler muhakkak anlatılır. Bu başlık altında Azerbaycan'ın yazılı geleneğinde var olan Zerdüştiliğin etkilerini inceleyeceğiz.

5.1. Melik Memmed Masalı

Zamanın birinde üç oğlu olan cihana hâkim bir padişah varmış. Onun güzel bir bağı ve o bağda bir günde çiçekleyip çiçeğini döken, ertesi sabah da elma veren bir ağacı varmış. Kim bu meyveden yerse on beş yaşında gencecik olurmuş. Fakat padişah, bağına dadanan bir hırsız yüzünden bir türlü bu elmadan yiyemiyormuş. Bu hırsızı yakalayıp öldürmeyi büyük oğlan kendine görev edinmiş. Gidip bağda saklanır, gece yarısına kadar bekleyen oğlan tan yeri ağarmaya başlayınca uykuya dalar. Uyanınca ağaçtan elmaların derildiğini görür ve pişmanlıkla saraya döner. Ortanca oğlan da aynı şeyleri yaşayınca sıra küçük oğlan Melik Memmed'e gelir. Padişahın istememesine rağmen küçük oğlan elmaya bekçilik için bağa gider. Tan ağarmaya az kaldığında gözlerinin kapandığını hisseden Melik Memmed parmağını keser ve yarasına tuz basar. Tan yeri ağardığında kocaman bir devin³³¹ yaklaştığını görür kılıcıyla devin üstüne atlayıp divi yaralar. Kaçan devin arkasından elmaları toplayıp padişaha götürür. Fakat işi kökünden halletmek ister ve babasından izin alarak abileriyle beraber devin kan izlerini takip ederek bir kuyuya ulaşır. Melik Memmed kuyunun dibine varınca karşısında bir kapı görür. O kapıyı açınca bir kapı daha, böylelikle tam altı kapı açar. Yedinci kapıya gelince içerde dünyalar güzeli bir kızın dizlerinde yaraladığı devin uyuduğunu görür. Kız ne kadar uğraşsa da Melik Memmed'i fikrinden döndüremez. Divle tam kırk gün güreşir, hiçbirinin kazanmadığı bu savaşta div yorgun düşer ve biraz ara vermelerini ister. Tekrar kızın dizlerinde uyumaya başlayan dev kızın yardımıyla Melik Memmed cam şişedeki güvercinin canını alarak öldürür.³³² Melik Memmed diğer odaya girer orada da dünyalar güzeli bir kız ve dizlerinde uyuyan bir div. O divi de aynı şekilde öldürür. Üçüncü odaya girince diğer kızlardan daha güzel, yüzü ışıltı parlayan bir kız görür. Kıza âşık olan Melik Memmed bu divi de öldürüp diğer kızları da alarak kuyunun başına gelir. Büyük kızın beline hâlât

---

³³¹ Dev Pehlevice tanrı anlamına gelmektedir. Hint dinlerinde iyi olan tanrıya verilen isimdir. Fakat Zerdüştiliğin gelişyle beraber devler kötülerin tanrısı ve Ehrimen'in yaratıkları ve yardımcıları olarak nitelenir. Ahura Mazda'nın iyi olarak yarattıklarını bozanlardır onlar. Yalan ile anlamdaş olan dev yalan ve iki yüzlü olanları niteler. Devperestler Ehrimen taraftarıdır, Ehrimen de devlerin hükümdarıdır. Sular, *Avesta*, 478. Detaylı bilgi için bkz: Yesna 12/4; Yesna 71/5; Yesna 49/4; Yesna 68/23.

³³² Cam şişede olan güvercini öldürmek isteyen Melik Memmed'e div yalvarır. İsteddiği her şeyi ona vereceğini söyler ama Melik Memmed dinlemez ve güvercinin kafasını koparır ve devde oracıkta ölür.

bağlayıp yukarı çektirir. Sıra ortancaya gelince onu da yukarı çektirir. Son kalan o güzel kız Melik Memmed'e önce kendisinin çıkmasını aksi takdirde kızını gören abilerinin onu kıskanıp Melik Memmed'in hâlâtını kesebileceklerini söyler. Tüm ısrara rağmen bu teklifi kabul etmeyen Melik Memmed'e kız birkaç tavsiyede bulunur: Buraya kavga ederek iki koç gelecek. Beyaz olan siyahı kovacak,³³³ o zaman sen beyazın sırtına atla o seni ışıklı dünyaya çıkarır. Melik Memmed bekler ama abileri onu yukarıya çıkarmaz ve üstelik babalarına da onun öldüğünü söylerler. Melik Memmed beyaz koçun sırtına atlar ama beyaz koç onu siyah koçun üstüne fırlatır. Böylelikle Melik Memmed karanlıklar dünyasına gider. Daha sonrasında Sümurg/Zümrüdianka³³⁴ kuşu, yavrularını ejderhadan³³⁵ koruduğu için Melik Memmed'i ışıklı dünyaya götürür ve abilerinden intikam almasında ona yardımcı olur.³³⁶

Bu masalda ebedi hayat elması bize hoama bitkisini hatırlatır. Bitkilerin hükümdarı olarak bilinen Hom bitkisi³³⁷ Avesta'da üç yüzden fazla yerde anılır.³³⁸ Genelde şifa veren özelliğiyle öne çıkmasına rağmen adeta yarı tanrısal bir varlık gibi dualar edilir.³³⁹ "Haoma" içeceği, din adamları tarafından havanda dövülen "Haoma" bitkisinin süt ve suyla karıştırılmasıyla yapılırdı.³⁴⁰

Avesta'da çokça bahsedilen doğruluk, dürüstlük sürekli ödül ceza ikileminde hareket eder.³⁴¹ Melik Memmed dürüstlükten taviz vermeyerek aydınlığa çıkar. Çünkü doğruluk

³³³ Beyaz, ışığı, aydınlık dünyayı, siyah ise karanlığı ve kötü olanı temsil ediyor.

³³⁴ Kuşun bahsi Avesta'nın Yeşter bölümünde geçer. Bilgeliyi temsil eden kuşun dünyanın üç kez yıkılışına şahit olduğu ve tüm hastalıkların tedavisini bildiğine inanılır. Firdevs Şehnamesinde efsanevi kahraman Rüstem'in babası Zal'ı bu kuşun koruduğuna ve ona her şeyi öğreterek yetiştirdiğinden bahseder. Zal albino olarak doğmuştur. Kral Sam albino oğlunu görünce, çocuğun şeytanların tohumu olduğunu düşünüp çocuğu bir dağa terk etmiştir. Kendi küllerinden doğduğuna inanılan bu kuş Zal'ı bulup korumuş ve ona her istediğinde yanında olabilmesi için tüylerinden bir kaçını vermiştir. Bu sayede Simurg'un yardımıyla Zal'ın ölüm döşeginde olan hamile eşi ve oğlu (Rüstem) kurtulmuştur. Firdevsi, *Şahnâme 1*, çev. Mehmet Necati Lugal (İstanbul: Alfa, 2022), 101-105.

³³⁵ Avesta da doğruluğa ve dünyaya zarar veren Ehrimen'in yarattığı zorba bir diktatör olan Ejdhak'tan bahseder. Üç ağzı, üç başı ve altı gözü olan bir ejderhadır. İran mitolojisinde kahramanlar ya devle ya da ejderhayla savaşmışlardır. Yesna 9/8, Yeşter 5/34

³³⁶ Yusif Vəzir, *Məlik Məmməd Nağılı* (Bakı, 1911).

³³⁷ Haoma, bir bitkinin ve onun tanrısallığının Avestaca adıdır, Mid. Pers. hōm, Sogd. xwm, Pers. ve diğer yaşayan İrani dillerde hōm, hūm diye adlanır. Boyce, "Haoma".

³³⁸ Sıkılarak elde edilen şırası dini törenlerde kullanılmaktadır. Fazla tüketilmesi sarhoşluk yaratmaktadır. Sular, *Avesta*, 495.

³³⁹ Yesna 9-11. bölüm Hom bitkisinden bahsedilir. Zerdüş ondan şifa, güç, ebedilik, cesaret, zafer, fiziksel güç, bilgelik vs. ister. Ayrıca Yeşter 20/1-2 Hom bitkisi için ayrılmış bir bölümdür. *Avesta*.

³⁴⁰ Osman Özer, "Huma/Homa/Homma Adı Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Filoloji Bengü* 2/1 (30 Mayıs 2022), 43.

³⁴¹ Detaylı bilgi için bkz; Yesna 47/1-6, Yesna 48/1-8

doğumdan itibaren insanlar için en iyi erdemdir.³⁴² Kara koçla beyaz koç karanlıkla aydınlığı, iyilikle kötülüğü temsil eder. Karanlıkla kötülüğün eşitlenmesi,³⁴³ div ve ejderhâlârin iyi olanla mücadelesi³⁴⁴ de masalın gidişatını etkileyen önemli faktörlerdendir. Kötü niyet, kötü söz, kötü eylem gibi Zerdüştilik dininin esaslarını da bu masalda karşımıza çıkar.³⁴⁵ Aynı zamamda kahramanlık yaparak tutsak olan kızları kurtarması onların mutlu olması onun en iyi mükâfatı almasına sebep oluyor.³⁴⁶ Masalın kahramanını kurtaran Simurg'tan da Avesta'da adı geçen kuştur.³⁴⁷

5.2. Avcı Pirim Masalı

Avcı Pirim bir gün bir ceylan avlar. Ceylanı pişirmek isteyince ceylanın her parçası bir ceylan olup koşmaya başlar. Buna hayret eden Pirim ceylanın derisini padişaha vermek ister. Padişah hikâyeyi duyar ve deriyi de çok beğenir. Fakat Pirim'in bu hediyesini vezir çok kıskanır ve padişahı kandırır. Bu deriyi koymak için fil kemiğinden bir saray olması gerekir. İş Pirim'e kalır, Pirim yaptığı iyilikten pişman bir şekilde ormanda yürürken beyaz yılanla siyah yılanın savaştığını görür. Beyaz yılan acır ve ona yardım etmek için siyah yılan ok fırlatır. Fakat ok beyaz yılan isabet eder ve onu yaralar. Ortalığı yılan ordusu kaplar, beyaz yılanın yılanlar şahının kızı olduğu anlaşılır. Niyetinin yardım olduğunu anlayan padişah Pirim'e neler istediğini sorar. Bunun üzerine beyaz yılanın tavsiyelerine uyarak yılanların padişahının Pirim'in ağzına tükürmesini ve yeşil kaşlı yüzüğünü ister. Yüzük dilekleri yerine getirmek için, tükürük de tüm hayvanların dilini anlamak içindir. Yılanların yardımıyla saray dikilmesine rağmen vezir durmaz. Bu kez de Çin güzelinin padişahın eşi olması gerektiğini söyler ve Pirim tekrar kendini bir maceranın içinde bulur. Başına gelen musibetlere rağmen kızı getirir, kız padişahıtan yedi gün mühlet ister ve daha sonrasında padişahı ve vezirini öldürür. Pirim kızla evlenir ve mutluluklarının sebebi Pirim'in sırlarında gizlidir. Karısının ısrarlarına dayanamayan Pirim söylememesi gereken sırları karısına söyler. Horoz'un ve yılanın Pirim'i

---

³⁴² Yesna 48/5

³⁴³ Yesna 49/11: Şimdi yalancı, kötü düşünceli, kötü inançlı, kötü sözlüve kötü işler yapan güçlerin ruhları aydınlıktan karanlığa dönüyor. *Avesta*.

³⁴⁴ Avesta'da kötü, korkunç ve zararlı yaratıklara verilen dev ismi Azerbaycan edebiyatındaki div kelimesiyle benzerlik göstermektedir. Avesta'da devler kötülenir ve onlardan uzak durulması istenir. Detaylı bilgi için bkz. Yesna 12/4, 71/5. *Avesta*.

³⁴⁵ Yesna 32/1-6

³⁴⁶ Detaylı bilgi için bkz. Yesna 43/1-2

³⁴⁷ Yeşt 15/41

uyarmasına rağmen Pirim sırrı karısına söylediğinde ölümle yüzleşir. Pirim köpeklerin yardımına rağmen kurtlar tarafından yenir.

Bu masalda köpek³⁴⁸ ve horoz³⁴⁹ yardımcı rolünü üstlenmişlerdir. Yılan ve karıncalarsa iyilik yaptığı halde Pirim'e yardım ederken savaşta çoğu ölmüştür. Horoz kelime olarak "gor-xor-hor" od, ateş "uz, üz" ise ışık anlamındadır. Kor ateş kavramı günümüzde de kullanılmaktadır. Koroğlu, Korkut kelimeleri de bu kökten türemiştir ve güneşle ilgilidir. Horozun güneş ile sembolize edilmesinin bir diğer sebebi de başının üzerinde olan ve ateş dalgalarına benzeyen ibiktir. O sabahları yüksek bir yere çıkar, kafasını kaldırıp öter ve sanki ateşle beraber güneşe doğru yükselir sesi. Bu metofor benzetmeler horozun kutsallığı ve önemiyle alakalıdır.³⁵⁰

Tebrizli Azerbaycan şairi Mehemmet Hüseyin Şehriyar'ın "o gün anladım ki halkı uyandırmak isteyenlerin kafası kesilirmiş" cümlesi de horozun bu özelliğinden dolayı söylenmiş bir sözdür.³⁵¹

Azerbaycan'da yakın çağlara kadar Şamanizm ve animizmle alakalı olduğu düşünülen niyet ağaçları mevcuttu. O ağaçlara çocuğu olmayan kadınlar horoz kuyruğu veya horozun kafasını getirip bağlar ve dua ederek bu sayede hamile kalabileceklerine inanırlardı.³⁵² Ayrıca halkta şer vakti öten horozun kesilmesi gerektiği aksi takdirde evden ölü çıkacağına veya başlarına musibet geleceğine inanılırdı. Şer vakti uluyan köpek de uğursuzluk getireceği için ona da sussun diye ekmek verilmeliydi.³⁵³

³⁴⁸ Köpek Zerdüştilikte oldukça kutsal bir hayvandır. Avesta da ona çokça övgüler, köpeğe zarar verenede ceza ve kefaretlere vardır. Detaylı bilgi için bkz. Vendidad 13

³⁴⁹ Avesta, horozu kutsallık atfeder ve horozun sabahları, iyi düşünce, iyi söz ve iyi eylemde gevşememeyi hatırlatıcı bir işlevi olduğunu belirtir. Bu bağlamda, horoz, insanların uyumamaları gerektiği konusunda uyarıcı olarak kabul edilir. Horoz, aynı zamanda kötü sözlerden, kötü düşüncelerden ve kötü eylemlerden kaçınılması gerektiğini vurgular. Horozun karanlığın aydınlığa yenildiğini haber verir. Detaylı bilgi için bkz. Vendidad 18/14-26

³⁵⁰ Məhərrəm Paşa oğlu Zülfüqarlı, *Zərdüştlük-"Qızlar Bulağı"nda: Metodik Vəsait*, ed. Kərim Şükürov (Mətn: Bakı: Mütərcim, 2020), 16-17.

³⁵¹ Şehriyar komşusundaki horozdan bahsederken, sürekli sesini duyduğu horozun son günlerde hiç sesini duymadığını ve bunun sebebini ne olduğunu komşusuna sorar. Komşu ise herkesi uyandırdığı için, kimsenin yatmasına izin vermediği için yoğun şikâyetler üzerine kafasını kestiğini söyler. Zülfüqarlı, *Zərdüştlük-"Qızlar bulağı"nda*, 16.

³⁵² Kubra Aliyeva, "Azerbaycan Sanatında "Dünya Ağacı, Hayat Ağacı" Ve Onun Mitolojik Esasları", ed. Ahmet Aytaç - Osman Kunduracı (VIII. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı Ve Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu/Sanat Etkinlikleri, Konya, 2015), 51-52.

³⁵³ Akram Najafov, *Azerbaycan Halk İnanışları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019), 88.

Horoz motifine ek olarak Azerbaycan'ın Terter ilinde Horozlu köyü, Kürdemir ilinde de Horozlu Pir'inden de bahsedilebilir.

Masalda bahsi geçen yılan ise hem yeraltı hem de yerüstünde yaşayabilme özelliğinden dolayı ölümün, ölümler diyarının ve hayatın temsilidir. Ölümle hayat arasında kurduğu ilişki açısından bilgelikle özdeşleşir ve derisini değiştirmesi sebebiyle ölümsüzlüğün ve gençliğin simgesi olarak kabul edilir. Fakat Yunan, Mısır, Sümer ve Hint gibi pek çok kültürde olumlu roller üstlenen yılan Zerdüştilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerde kötülüğü ve şeytanı temsil eder.³⁵⁴ Zira masalda siyahla beyaz yılanların çoğu ölmektedir.

Azerbaycan'da yaygın olan bir deyim “yılanın akına da lanet, karasına da” şeklindedir. Ayrıca halk nezdinde de yılanların insan yüzlerini yedi yıl unutmadıkları inancı mevcuttur. Bu yüzden yılanı yaralayıp bırakırsan o seni bulup sokar denilmektedir. Ayrıca her yıl düzenlenen bir ayinde Zerdüşti halk şehrin etrafındaki düzlüklere çıkar ve akrep, tarantula, kertenkele, yılan, karınca ve sürünen, batan, ısırın ya da sokan, çirkin ve itici görünen her şeyi öldürebildikleri kadar öldürürlerdi.³⁵⁵ Gece güneş doğana kadar Ehrimen'in binlerce yaratığını öldürdüğü için (yılanlar da dâhil olmak üzere) kirpi Avesta'da övgü alır ve onu öldürene ağır ceza verilir.³⁵⁶

Masalda zikredilen yardımcı karıncalar masal kahramanına yardım etselerde sonda öldürülüyorlar. Avesta'da karınca zararlı bir haşerattır ve kunduz öldürene verilen cezalardan biri de on bin karınca öldürmesidir.

5.3. Masal ve Atasözlerinde Yalan ve Tembellik Hakkında

Bu iki kavram Zerdüştilike seilmeyen eylemlerdendir. Zira Ahura Mazda yalana ve tembelliğe düşmandır.

Yaygın olan “Eken de yok, biçen de yok, yiyen de ortak gardaş” sözü ve ilgili masal; zahmeti, emeği ön plana çıkarır. Çalışanın yüzünü kara çıkarmayan toprak ortak çalışacaklarına söz veren iki kardeşin birinin sözünden dönmesiyle başlar. Sürekli işi

³⁵⁴ Ayşe Yıldız, “Servi Boylu Yılan Saçlı Sevgilinin Başka Bir Düzlemde Okunma Denemesi”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 3/4 (2019), 171-172.

³⁵⁵ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 299.

³⁵⁶ Vendidad 13/3: Kim kirpi öldürürse dokuz nesil ruhunu öldürmüş olur. *Avesta*.

kaytaran kardeş tahıl hazır olunca gelir ve “hadi şimdi tahılımızı bölelim” der. Fakat topraktan nasibini alamaz. Çünkü çalışmayarak toprağı mutlu etmemiştir.³⁵⁷

Azerbaycan geleneğinde “tembellik” hakkında çeşitli sözlü ifadeler mevcuttur:

- Tembele kapıyı kapat demişler, rüzgâr kapatır demiş
- Tembellik bedbahtlığın anahtarıdır
- Tembelden su istesen sana doktorluk yapar
- Tembeli bir işe buyur, o sana akıl öğretsin.
- Tembellik dünyada ki en büyük israftır, hayat israfı.

Tembellik Ehrimen’e has bir eylemdir. Çalışanı Ahura Mazda sever ve ona rızkından verir. Çünkü çalışkan Mazda’ya dosttur. Zira çorak toprakları bile işlemek Mazda’nın yanında yer almaktır³⁵⁸

Bir diğer hikâyesi olan önemli konu yalan hakkındadır. Zira yalan Ehrimenden’dir.³⁵⁹ Hatta yalan ve kötülük Zerdüştilikte eşit konumdadır. Ehrimen yalan ve kötü olan, Ahura Mazda doğru ve iyi olandır.³⁶⁰ Ehrimen’in takipçileri yalanın takipçileridir. İlk yaratılan insanlar Mazda’yı yaratıcı olarak kabul etmelerine rağmen, Ehrimen’in yalanına kanıp suyu, toprağı, bitkileri onun yarattığına inanırlar. Bu yüzden de onlar lanetlendiler.³⁶¹ Yalanla ilgili atasözlerinde yalanın karanlık ve yüz kızartıcı bir şey olduğu söylenir.

- Yalan doğrunun kuludur. (Zira Ehrimen Ahura Mazda’dan sonra yaratılmıştır)
- Yalan konuşanın yüzü karadır.
- Yalan tanrının düşmanıdır.

---

³⁵⁷ Vendidad 3/24: Uzun zamandır çocuksuz olup iyi bir eş isteyen bakire güzel bir kız gibi, uzun zamandır ekilmemiş, tohum atılmamış toprak da mutsuzdur ve kendisini işleyecek bir çiftçi arar. *Avesta*.

³⁵⁸ Vendidad 3/4: Ey Evrenin Yaratıcısı! Ey Aşavan! Yeryüzünün diğer yerlerinden daha mutlu olan üçüncü yer neresidir? Ahura Mazda cevap verdi: Ey Zerdüş! Orası, doğru kişinin çok miktarda buğday, bitki ve meyve ağacı diktiği yerdir. Bu kişi kurumuş arazileri sular, fazla sulak yerlerdeki suyu da tahliye eder. *Avesta*.

³⁵⁹ Vendidad 1/11: Ahura Mazda olarak yarattığım sekizinci iyi bölge ve ülke geniş otlakları olan Urva’ydı. Ondan sonra ölüm saçan Ehrimen geldi, düşmanlığından diktatörlük ve insanları aldatma günahını yarattı. *Avesta*.

³⁶⁰ Yesna 52/5-6: Ey Ahura Mazda! İstek ve arzuların yaratıkların olan su, bitki, ve bütün doğru tabiatlı iyi varlıklara egemen kıl. Doğruluğa güç, yalana zayıflık ver. Doğruluğu hedefine ulaştır! Yalanı yok et, bitir, yık, vur ve etkisiz kıl. Yalan, Spentaminu’nun yaratışında arzularına ulaşmasın. Sular, *Avesta*.

³⁶¹ Hayreddin Kızıl, “Mecûsî Dünya Görüşünde İnsanın Konumu”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13 (2015), 95-106.

- Yalan öyle bağırdı ki sanki doğrudur
- Yalan ruhu kirletir
- Yalancının evi yandı kimse ona inanmadı

Halk arasındaki bu son deyim de her gün insanlarla dalga geçen, onları kandıran bir gencin hikâyesinin özetidir. İnsanların iyi niyetini kullanarak onlarla eğlenen gencin bir gün gerçekten evi yanmış fakat kimse yardımına gelmemiştir.

5.4. Nizami ve Zerdüştilik

12. yüzyıla damga vuran filozof, düşünür, şair, yazar Nizami Gencevi Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuş ve 13.asrın başlarında bu şehirde vefat etmiştir. Eserlerinin başında Hz. Muhammed'e övgüleri olmakla birlikte, yazdığı eserlerinde diğer tüm dinler hakkında bilgi sahibi olduğu, özellikle Avesta edebiyatına hâkim olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Hamse eserinde yer alan metinlerde Zerdüşti kültüründen alıntılar yaptığı görülmektedir. Örneğin Yedi Güzel eserinde bu başyapıtı överken onu Avesta ile över. Yedi güzeli, Avesta'nın yedi kutsalıyla özleştirir.

Ben onun değerini Zend Avesta gibi

Süsledim yeddi dilber gelin ile³⁶²

Yedi güzel eserinde kahraman olan Behram adaletiyle ün salmış bir kraldır. Âşık olduğu yedi güzel kızı kendi ülkesine getirir. Yedi tane saray diker, haftanın her günü o sarayların rengine uygun bir kıyafet giyerek bir güzele uğrar ve onlardan hikâyeler dinler. Birinci saray siyah, yedinci saray beyazdır. Aslında bu yedi renk, yedi saray Behram'ın kemale erişiminin çizgisidir. Karanlıktan ışığa doğru ilerler. Şehvi sevgiden ilahi sevgi mertebesine ulaşır.³⁶³

Padişah hikâyeler âlemine dalar ve halkını, tahtını unuttur. Adaletsizlik baş alıp gider, vezir ülkeyi talan etmeye, zalimlik yapmaya başlar. Behram son sarayda (beyaz sarayda) dinlediği hikâyeden sonra ava çıkar ve çobanın, kurtla dost olduğu için sürüsünü yediren

³⁶² İbrahim Quliyev, *Nizami və Zərdüştilik*, ed. Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva - Rəhim Əliyev (Mətn: Bakı: Elm və təhsil, 2012), 55.

³⁶³ Yedi güzel, yedi saray, yedi mazlum, yedi gelin yedi rakamının önemine vurgu yapmaktadır. Ayrıca Behram'ın karanlıktan aydınlığa doğru bir kemale erişme yolculuğunu anlatır. Kötü olan (hırs, nefis) Ehrimen'in yarattıklarından iyi olana doğru bir serüven izler. En son daha önemli bir saray olduğunu keşfeden Behram sarayları ateşgede yapar ve kaybolur. Xəlil Yusifli (ed.), *Yedi Gözəl*, çev. Məmməd Rahim (Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004).

köpeği ağaçtan astığını görünce kendine gelir. Veziri yakalattır, mazlumlara haber saldırır ve hakkı olan herkes hakkını almaya krala gelir. Yedi mazlumun hikâyesini dinler ve onları vezirin yaptığı zulümlerden kurtarır. Daha sonrasında veziri öldürtür ve yedi saraydan çok daha önemli bir saray olduğunu fark ederek arayışa çıkar. Çıkmadan önce bu yeddi sarayı da ateşgede yapar. Nizami Gencevi Behram'ı kendi mezarını ararken mağara da kaybeder.

Bu eserin içinde yedi gelinden biri olan Çin gelinin anlattığı hikâye hayır ve şerrin hikâyesidir.

Hayır kendi ismine yakışanı yapar ve yolculukları boyunca kendi yiyecek ve içeceklerini yoldaşı şerle paylaşır. Şer ise Hayrın yiyecekleri bitince onunla paylaşmaz, üstelik tüm malını mülkünü alıp üstelik bir yudum suya muhtaç bırakır. Hayrın aydınlığı gören gözlerini dahi alır ve onu karanlıkta bırakır. Buna rağmen Hayır kurtarılır ve hayır işler yapmaya devam eder. Yaptıklarının karşılığını alır ve şehirde hükümdar olur. Bir gün şer bu şehirde acınacak bir halde yakalanır Hayra getirilir. Şer yalvarmaya başlar “Adım da işim gibi şerdir, ne yapayım bahtım böyleymiş. Sen ise adın gibi hayırlısın, adına göre davran. Ben kötüyüm sen iyisin, ben kötülük yaptım sen iyilik yap, günahımı affet. Kötülük senin adına yakışmaz” diye yalvarır. Kızgın olmasına rağmen, onun gibi olmamak için şerri bırakır. Fakat Hayrı sahrada kurtaran, gözlerine şifa veren sevgilisi şerri öldürür. Tüm zorluklara rağmen Hayır sonunda kazanan taraf olur.³⁶⁴

Nizami'nin İskendername eserinde yetmiş âlimin, dürüst ve söz üstadı olan Hürmüz'ü yenedediklerinden bahsedilir. Hürmüz dalga, diğerleri dalgada çöp mahiyetinde kalmaktadırlar. Daha sonrasında İskender yedi âlimle beraber feleğin sırrını öğrenmek için تنها bir yere geçerler. Burada âlimler kâinatın yaratılışı hakkında kendi fikirlerini söyler, sıra Hürmüz'e gelir. Bir nurdan bahseder, gördüğümüz ay, güneş, yıldız ve var olan her ne var olmuşsa bunların o nurdan olduğunu söyler.³⁶⁵

Gencevi “Xosrov ve Şirin” eserinde çağın Müslümanlarının adaletiyle eskinin Zerdüş adaletini karşılaştırır. Hosrov'a, babası padişahın verdiği ceza diğer herkese verilen

---

³⁶⁴ Yusifli, *Yedi Gözəl*, 225-244.

³⁶⁵ Mikayıl Rzaquluzadə, *Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, İqbalnamə*, ed. Xəlil Yusifli (Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004), 98-104.

cezayla aynıydı və oldukça adil bir cezaydı. Kendi oğlu olduğu halde adaletten şaşmayan padişah övülür.³⁶⁶

Doğma bir övlada əvvəl nə sayaq

Ədalətlə cəza verilir, bax! (Adil bir ceza verilir, bak)

Hanı o ədalət, o insaf hanı?! (Nerede o adalet, o insaf nerede)

Verə öz oğluna belə cəzanı. (Kendi oğluna veresin o cezayı)

İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı (Şu an yüz yoxsulun dökülse kanı)

Nahaq qan tökənə bir cəza hanı? (Haksız kan dökene bir ceza nerede)

Atəşpərəstlikdə dünya eləydi, (Zerdüştilikte dünya öyleydi)

Bu müsəlmanlıqdan utan bir indi. (Bu Müslümanlıktan utan şimdi)

Düşündürür bu gəbr³⁶⁷ hər müsəlmanı,

Əgər bu gəbr isə, müsəlman hanı? (Eğer bu gebr ise, Müslüman hani)

Qayıt əfsanəyə, Nizami, bəsdir, (Dön masala, Nizami yeter)

Nəsihət quşunun səsi pis səsdir!³⁶⁸ (Nasihat kuşunun sesi kötü sestir)

Zerdüştilik dinî hakkında yazdıklarına kızan bir can yoldaşı Nizami'yi eleştirmek için kapısına gelir. Çok daha güzel şeyler ortaya çıkaracağına inanan dostu Hosrov ve Şirin'den bir haber, dostunun içindeki cevheri çıkarmaya çalışır.

Gəldi, danlamağa başladı məni, (Geldi, eleştirmeye başladı beni)

Acıqla söylədi: "Çox sağ ol səni, (Kızarak söyledi, çok sağ ol)

Mənalar mülkünün bir sultanısan, (Manalar mülkünün bir sultanısın)

Sözlər ölkəsinin hökümranısan. (Sözler ülkesinin hükümdarısın)

Qırx ildə keçirdin əlli çilləni, (Kırk yılda geçirdin elli çileni)

Boş-boş hekayələr çəkməsin səni. (Boş hikayeler çekmesin seni)

Sən ki, bu orucu tutursan belə, (Sen ki, bu orucu tutuyorsun böyle)

---

³⁶⁶ Hosrov keyif yaparken bir köylünün evini alır, atı izinsiz birinin bağında otlar ve bir kulu bir bağdan üzüm çalar. Olay padişahın kulağına gidince Hosrov'un atının ayakları kesilir, tahtı evini aldığı köylüye verilir, bağ sahibine de köle verilir.

³⁶⁷ Hindistan'daki Zerdüştilere verilen isimdir.

³⁶⁸ Nizami Gəncəvi, *Xosrov və Şirin*, ed. Xəlil Yusifli, çev. Resul Rza (Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004), 60.

İftarını açma murdar sümüklə. (İftarını açma murdar kemikle)
Arzu heç vaxt səni salmadı bəndə, (Arzu hiç seni düşürmedi nehre)
Dünyayçün düşmədin əsla kəməndə. (Dünya için düşmedin asla tuzağa)
Qələminin ucu nizəyə bənzər, (Kalemin ucu mızrağa benzer)
Əlindədir saysız, zəngin xəznələr. (Elindedir sayısız hazineler)
Qızıla mis qatsan, nə faydası var? (Altına mis katsan ne faydası var)
Qızılı gümüşlə əritmək olar. (Altını gümüşle eritmek olur)
Qarun xəznəsitək torpaqda qalma, (Karun'un hazinesi gibi toprakta kalma)
Ustadsan, özünü ayağa salma (Ustasın, kendini ayak altına düşürme)
Tohid qapısını çal, yüksəlt səsi, (Tevhit kapısını çal, yükselt sesi)
Nədir işlətdiyin muğlar nəğməsi? (Nedir bu kullandığın muğların şarkısı)
Zənd oxuyan səni bilsə də diri, (Zənd okuyan seni bilse de diri)
Ölü deyər dünya söz bilənləri.³⁶⁹(Ölü der dünya söz ustaları)

5.5. Yusif Çemenzeminli

Zerdüştiliğin Azərbaycan üzerindeki etkilerinden çokça bahseden ve yakın dönemde (1942) Repressiya Harekâtı³⁷⁰ diye adlanan olaylarda sürgüne gönderilen Yusif Çemenzeminli önemli bir isimdir. Onun “Qızlar Bulağ (Kızlar Çeşmesi) adlı eseri Ahura Mazda ve Zerdüş'tün konuşmasını temel alarak konuya giriş yapar. Zerdüş Ahura Mazda'ya ona en sadık olanın kim olduğunu sorar. Mazda ise Zerdüştiliğin üç temeli olan iyi niyet, iyi söz ve iyi eylem üzerinde çalışanlar olduğunu açıklar. En sevaplı işlerinde, yerden su çıkarmak, ağaç ekmek, zararlı hayvanları öldürmek, köprü yapmak gibi toplum inşasında önemli roller oynayan eylemleri söyler. Zararlı olanı öldürmekse bir erdemdir. Çünkü ölümü yaratanın yarattıklarına ölüm getirmek günah değildir.³⁷¹ Sonrasında Zerdüş'te yer yüzünün ne dediğini sorar. Yer yüzünün onu ekenden dolayı mutlu, ekmeyen

³⁶⁹ Gəncəvi, *Xosrov və Şirin*, 52.

³⁷⁰ Stalin Rejimi döneminde (1924-1953) SSCB sınırları içerisinde uygulanan, 1936-38 yıllarında şiddeti artan Repressiya olarak adlandırılan baskıcı politikalar bütünüdür. Bu yıllarda artan baskılar millet sevgisi ile eli kalem tutan, kafası çalışan herkes ya kurşuna dizildi ya da öldürüldü.” Çırpınırdı Karadeniz” ve “Azerbaycan Milli Marşı” yazarı Ahmed Cavad, Mikail Müşfik gibi şairler direkt idam edildi, kurşuna dizildi. Hüseyin Cavit, Yusif Çemenzeminli gibi şahsiyetler de vatan hasretiyle sürgünde vefat ettiler.

³⁷¹ Boyce, *A History of Zoroastrianism*, 298.

yüzünden ise üzgün olacağını söyler. Toprak ekmeenin, göçebe yaşayanların devlere hizmet ettiğini ekler. Bu şekilde Zerdüştiliğin ana konuları işlenir ve eserde Zerdüşti bir toplumun yaşam hikâyesi anlatılır. Hikâye gençlerin Zerdüş'tün damadı Camaşb'ın³⁷² kurduğu horoz kabilesinin yaşadığı yeri ziyaret etmesiyle başlar. Yedi horoz mabet, yedi horoz başlı taş sütunlar, yedi aksakallının hikâyeleri, yedi eren, yedi güzel kız, yedi kubbeli saray gibi dikkate değer detaylar da eserin içinde yer almaktadır.³⁷³

5.6. Anket Sonuçları:

Zerdüş'tin dininin Sasani ve Ahameniler vasıtasıyla Azerbaycan'da yayılması sonucu Zerdüş'tiler tarafından odak noktası olan bu bölgelerde mimari yapılar ve bayram kutlamalarıyla Zerdüş'tilik yerli halkın kültüründe yer edinmeyi başarmıştır. Sanat ve kültür alanlarında rastladığımız Zerdüş'tî etkenler halk tarafından bilinmekte ve uygulamalarda da kendini göstermektedir. Buna yönelik aşağıda belirteceğimiz sorular aracılığıyla Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde Zerdüş'tiliğin halk nezdindeki karşılığına dair farklı bölgelerden yüz kişilik istatistik anket verileri sunulacaktır.

1. Zerdüş'tilik dinini daha önce hiç duydunuz mu?

- a) Evet, duydum bilgim var. (%76)
- b) Hayır, duymadım bilgim yok. (%3)
- c) Duydum ama din hakkında herhangi bir bilgi sahibi değilim (%21)

2. Zerdüş'tiliğin Azerbaycan'da yapı olarak mimari kalıntıları ve adetleri hakkında ne düşünüyorsunuz?

- a) Büyük bir medeniyet bırakmıştır ve insanlar bunun bilincindedir (%45)
- b) Yaşadığımız medeniyet insanın gelişmesiyle alakalıdır kesinlikle bir dinle ilişkilendirmek yanlıştır. (%35)
- c) Büyük bir medeniyet bırakmış fakat geniş çaplı araştırmalar olmadığı için insanlar bunun bilincinde değildir. (%5)
- d) Kalıntılarına rastlamak nadiren de olsa mümkündür (%2.5)

³⁷² Muhammet Kemalolu, "İbn Al-Esir On Khazars", *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute* 2014/18 (2014), 64.

³⁷³ Tofiq Hüseyinoğlu (ed.), *Yusif Vəzir Çəmənəminli Əsərləri* (Bakı: Avrasiya Press, 2005).

- e) Asla herhangi bir medeniyet bırakmamış aksine zarar vermiştir (%2.5)
- f) Zerdüştiliğin bir zamanlar yaşadığımız coğrafyada var olduğunu varsayarsak, muhakkak ki, insanlarımızın yaşamına, adetlerine, davranışlarına etkisiz kalmamıştır. (%5)
- g) Bilincinde olacağımız kadar bir medeniyet bıraktığını düşünmüyorum. Sadece kültürel izler bırakmış. Toplum zamanla bu alışkanlıklarının Zerdüştilikle alakalı olduğunu unutmuştur. (%5)

3. Anne babamızdan biz böyle gördük tâbirine binaen Zerdüştilik adetlerimize bir miras bırakmış mıdır?

- a) Evet mümkün olabilir. (%20)
- b) Kesinlikle kalmıştır. Ateşe, ocağa, muma, ışığa yemin etmek, onları suyla söndürmenin günah olması inancı gibi farkında olmadan inançlarımıza yerleşmiştir. (% 35)
- c) Nevruz ve ona benzer bayramlar Zerdüştilikle alakalı olabilir. Fakat genele baktığımızda Azerbaycan'a fazla da bir etkisinin olmadığını düşünmekteyim. (%25)
- d) Herhangi bir etkisi olmamıştır. Eski çağlarda olmuşsa da diğer dinlerin etkisiyle tamamen silinmiştir. (%20)

4. Zerdüşst günümüzde yaşasaydı Azerbaycan toplumuna ne önerirdi?

- a) Bilmiyorum, hiç fikrim yok (%35)
- b) Doğruluğu ve dürüstlüğü (%10)
- c) İyi olmayı, iyinin yanında olmayı ve şerden uzak olmayı (%15)
- d) Adaleti ve rüşvet almamayı (%10)
- e) Ateşin kutsallığını ve ona tapmanın doğru olduğunu (%10)
- f) Temel ahlaki normları (%5)
- g) Birlik ve beraberliği (%5)
- ı) Ülkenin isminin bile odlar ülkesi olduğunu ve yanlış inanca sahip olduğumuzu (%5)
- j) Babek Hurremi'nin ardından gitmeyi (%5)

SONUÇ

Kökene M.Ö 2000'lere dayanan Zerdüştilik düşünce ve inanç yapısı olarak dinî fikir ve akımlara yön vermiştir. Tezin ilk aşamasında Zerdüş'tün hayatı ve öğretisinin yayılma süreci hakkında bilgi verilmektedir. Zerdüş'tün doğduğu yerin Azerbaycan topraklarıyla olan bağlantısı üzerinde durulmaktadır. Öğretisinin yayılma süreci ve bilhassa iki büyük devletin (Sasani ve Albanya) tâbi oldukları dinleri (Hiristiyanlık ve Zerdüştilik) korumak için giriştikleri mücadeleden bahsedilmektedir. Aynı zamanda Zerdüştiliğin inanç sistemi ve temel öğretilerinde Ahura Mazda ve Ehrimen'in önemine değinilmiştir. Zerdüş'ti öğretiyeye göre Ahura Mazda onun yanında olan iyiler vasıtasıyla bu savaşı kazanacaktır. Bu iki güç, birinin diğerine galip gelme neticesi açısından var olmak zorundadır. Öğretiye göre kötülük özünde iyinin yokluğu anlamını taşımaktadır. Kötüye karşı savaşmak bir Zerdüş'tinin en temel görevidir. O iyi düşünmek, iyi söylemek ve iyi eylemde bulunmakla yükümlüdür.

Tezin ana konusunu teşkil eden ikinci bölümde ise Zerdüştilikle olan ilişkisinin sağlıklı kurulabilmesi açısından Azerbaycan'ın tarihî süreci, kutsal sayılan ateşle bağlantısı, ismi ve genel coğrafi konumu hakkında bilgi verilmektedir.

Zerdüştilik denildiğinde akılda ilk canlanan şey ateştir. Zira ateşe olan bağlılıkları diğer tüm dinlerden oldukça fazladır. Öğreti içerisinde ateş her şeyi yakar ve karanlıktan aydınlığı çıkarır. Fakat ateş insanın kötü ruhlara bulaşmış bedenine dokunmayacak kadar da kutsaldır. Bir Zerdüş'ti sabah erken kalktığında ilk yapması gereken ateşi tutuşturmadır. En erken kalkıp bunu yapan kişi kurtuluşa erecektir. İnsana toprağın işlenmesi için erken kalkılmasında yardımcı olan horoz da kutsaldır. Çünkü o Ehrimen ve taraftarlarını kovan ve güneşin, aydınlığın doğduğunu haber verendir. Çünkü ateş/güneş Ahura Mazda'nın yansıması ve oğludur. Azerbaycan'da ateş kültü Azerbaycan kelimesinin içindeki ateşten başlayarak, Bakü petrolüne kadar devam etmektedir. Ateşin bu boyutta kutsandığı bir din olması hasebiyle Zerdüştilik için Azerbaycan yeraltı yerüstü servetleri ve konumu itibariyle oldukça ilgi çekici ve elverişlidir. Ateş kültüne edebiyatta, mimari yapılarda, adet ve kültürel etkinliklerde sıklıkla rastlanıldığı tespit edilmiştir. Buna ilaveten, toprağın işlenmesi, çiftçilik ve hayvancılığın kutsanması tüm dünya

devletlerinde önemini korusa da bunun edebiyata ve hayat standartlarıyla ilişkilendirilmesi ve bir inanca dönüşmesi nadir rastlanılan olaylardandır.

Zerdüştiliğin özellikle Sasaniler devrindeki yetkinliği, siyasî mücadelede elde ettiği konumu, Azerbaycan'ın dinî mimarisinde, kültüründe oldukça etkileyici izler bırakılmasına zemin hazırlamıştır. Azerbaycan'da Zerdüştilikteki kutsalların muhafaza edildiği görülmekte ve özellikle Zerdüşti geleneğe ait bayramların halk arasında hâlâ kutlanmakta olduğu tespit edilmektedir. Bunu destekleyecek mahiyette tezin son kısmında asırlar geçmesine rağmen kültüre işleyen bazı gelenek ve göreneklerin bilinçli mi veyahut bilinçsiz olarak mı var olduklarını değerlendirebilmek için kısa bir anket araştırması eklenmiştir.

Halk arasında büyük coşkuyla kutlanan bayram ve merasimlerin aslında Zerdüştilikte birer bayramdan ziyade şükür ibadeti olarak yapıldığı tespit edilmiştir. Örneğin Nevruz insanın (bazı kaynaklarda ateşin) yaratılışın anısına yapılan bir tür şükür ibadetidir. Çünkü insan yaratılmadan önce yaratıcı insanın kullanacağı her şeyi insanı yaratmadan önce yaratmıştır. Ayrıca Nevruz'dan önce kutlanan dört çarşamba, içerik olarak Zerdüştilikteki 4 kutsalı (Hava, Od, Su, Toprak) içerir. Zira Zerdüştilikte bu kutsallar kirletilmez, ceset dahi ateşi, suyu ve toprağı kirletir gerekçesiyle yakılmaz, atılmaz ve gömülmez. Ceset haline gelmiş bir vücuda kötü ruhlar bulaşmış ve onu kirletmişlerdir. Temiz olanın yapması gereken tek şey uzak durmak ve kendini temiz tutmaktır. Zerdüşti bir birey toprağı sayğı göstermeli, onunla ilgilenmeli, ateşi her zaman beslemeli ve sayğı göstermelidir. Daha önce zikredildiğı üzere iyi düşünmeli, iyi söylemeli ve iyi olanı yapmalıdır.

Azerbaycan'da inanılan ve kutlanan merasimlerin yanı sıra Azerbaycan edebiyatında yalan (Ehrimen'dendir ve Zerdüştilikte affedilmeyecek günahlardandır), dev, yılan, karanlık gibi kötü mizaca sahip olan varlıkların kötülenmesi, buna ek olarak beyaz koç, çalışkan insan, horoz (insanları erken uyandırdığı için) köpek (insanları ve sürüyü koruduğı için), kirpi gibi Zerdüştilikte kutsanan hayvanların da övüldüğü tespit edilmiştir. XII. yüzyılın dâhilerinden olan Nizami Gencevi de eserlerinde adaleti tahsis etmek için Zerdüştilikten örnekler vermektedir. Bu ayrıntılar Zerdüştiliğin bu topraklardaki gücünün göstergesidir. Çocuklar arasında yılın belirli zamanlarında

kutlanan adetlerdeki bazı detaylar Zerdüştilikle alakalı izlerin varlığını gözler önüne sermektedir.

Günümüzde Azerbaycan'daki mimari yapılarda da Zerdüştilik izlerine rastlanılmıştır. Yanardağ, Surahani ateşgesi, Kız kulesi gibi yapılar Azerbaycan ve dünya Zerdüştileri için önemli olan yapılardan birkaçıdır. Mezkûr yapılarda Zerdüştilik geleneğine ilişkin bolca ayrıntı mevcuttur ve detaylı olarak araştırılmaya muhtaçtır. Bu hususta Arkeologların, Dinler Tarihçilerinin ve Sanat Tarihçilerinin iş birliği içinde çalışmalar yapması ve mevcut bilgileri derinleştirmesi gerekmektedir.

Günümüzde bu dinin Azerbaycan halkının kültür ve medeniyetine, edebiyat/sanat ve mimari yapılarına etkisi kendini ifşa etmeye devam etmektedir. Kaynağı bilinmeyen süre zarfında adet, kültür ve inançlarda yer edinmiş, halkın hafızasına kazınmıştır. Teknolojinin ve modern çağın akıntısına katılan inanç ve kültür malzemelerinde Zerdüştilik'in kalıntıları azımsanmayacak kadar varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Ortaya çıkış tarihi itibarıyla tüm dinlere etkisi olduğu düşünülen bu dinî araştırmamızdaki temel maksat, bu dinin Azerbaycan kültüründeki izlerine ve bölgeyle olan ilişkisine araştırmacıların dikkatini daha fazla yoğunlaştırmalarını sağlamaktır. Çalışmamız, coğrafi konum ve kültür benzerliklerini göz önünde bulundurarak medeniyete yansıyan ve farkında bile olunmadan kutlanan bayram ve merasim örneklerine dikkat çekerek bu dinî daha teşekkülü bir şekilde anlamaya ve anlamlandırmaya gayret etmektedir. Kanaatimizce ortaya çıkış süresinin üzerinden asırlar geçmesine rağmen varlık serüvenini az sayıda müntesiple olsa da sürdürebilmiş olması daha fazla araştırılmayı hak ettiğinin bir göstergesidir. Bu konuyu destekleyici her türden bir akademik katkı bu eski dinî ve bu dinden doğan Mazdekizm, Maniheizm gibi büyük akımları anlamaya da yardımcı olacaktır. Hatta sadece Zerdüştilikten çıkanları değil aynı zamanda Zerdüştilikten çok daha önceden var olan ortak bilgilerin tespiti, aslında tam olarak insanın gayesini ve ne için yaratıldığını cevaplayacak şekilde bir araştırmanın cevabına da ışık tutacaktır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Sedat. "Azerbaycan'da Nevruz Kutlamaları". *Türk Dünyasında Nevruz Kutlamaları*. 143-152. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2003.
- Adilov, Asif. *Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdiler (IV-V/X-XI. Yüzyıllar)*. Sakarya: Sakarya, ts. Erişim 15 Haziran 2023
- Afandiyev, Nizami. "Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/22 (2019), 197-216. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.542089>
- Afandiyev, Nizami. "Kafkas Albanyası Devletinin Hristiyanlık Öncesi Dini İnançları". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2020), 357-374. <https://doi.org/10.34085/buifd.681512>
- Akifoğlu, Vugar. "Azerbaycan'da Milli Direniş 1917-1930". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 57/2 (01 Ocak 2017), 776-795.
- Aksoy, Mustafa. "Kültür Sosyolojisi Açısından Nevruz Kavramı". *Türk Dünya Araştırmaları Vakfı* 100 (1996), 26.
- Aktay, Sonnur. "Rus ve Türk Kültüründe Rakamlı Deyimler Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/25 (2020), 232-246. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.836112>
- Akyar, Nevfel. *İslam Öncesi İnan Dinlerinde Din Adamı Ve Ruhbanlık*. Uludağ Üniversitesi, Doktora, 2022.
- Akyar, Nevfel. "Sâsâni Öncesi İnan Mazdeizm'i ve Ona Etkisi Bağlamında İnan Ruhbanları: Muğlar". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2022), 23.
- Akyar, Nevfel. *Zerdüştilikte Ahiret İnancı Ve Cenaze Törenleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018.
- Albalıyev, Şakir Əlif oğlu. "Axır çərşənbə". *Xalq Cəbhəsi* (2021), 12.
- Albalıyev, Şakir Əlif oğlu. "'Kosa-Kosa' Tamaşası". *Xalq Cəbhəsi*.
- Albalıyev, Şakir Əlif oğlu. "Od Çərşənbəsi". *Xalq Cəbhəsi* (2021), 15.
- Alıcı, Mehmet. "Genel Hatlarıyla Mecusilik ve Zerdüş'tün Modern Takipçileri." *Middle East Yearbook/Ortadoğu Yıllığı*. https://ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/oy2012_549_578.pdf
- Alıcı, Mehmet. "Mecusilik". *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Basım, 2021.
- Alıcı, Mehmet. "Zerdüştilik". *Doğu'dan Batıya Düşüncenin Serüveni*. ed. Ali Osman Kurt. 1/12213. 47. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Alıyeva, Kubra. "Azerbaycan Sanatında 'Dünya Ağacı, Hayat Ağacı' Ve Onun Mitolojik Esasları". ed. Ahmet Aytaç - Osman Kunduracı. 1000. Konya, 2015.
- Aras, Enver. "Türklerde Nevruz Bayramı". *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7/2 (2021), 345-370. <https://doi.org/10.46849/guiibd.890087>
- Araz, Ömer Faruk. *Zerdüştiliğin Doktrinleri*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2002.
- Aslanoğlu, Ayhan. "Zerdüştlük ve Hinduizm'de Arınma Araçları: Ateş, Su ve Kurban". *The Journal of Academic Social Science Studies*, 255-268.
- Aşurbəyli, Sara Balabəy qızı. *Bakı Şəhərinin Tarixi: Orta Əsrlər Dövrü*. ed. Ziya Musa oğlu Bünyadov. çev. Azər Bağirov. Mətn: Bakı: Avrasiya Press, Təkrar nəşr., 2006.

- Avşar, İmdat. *Evliya Çelebi'nin İzinde Azerbaycan*. Ankara: Bengu Yayınları, Sage Matbaacılık., 2011.
- Aydamirov, Gudrat. "Zoroastrianism Religion in Azerbaijan and Its Reflections from Past to Present". *New Era International Journal of Interdisciplinary Social Researches* 7/13 (15 Nisan 2022), 21-35. <https://doi.org/10.51296/newera.177>
- Azərbaycan Respublikası Bakı Şəhəri Pirallahı Rayon İcra Hakimiyyəti. "Pirallah Adasının Tarixi", ts. <http://pirallahi-ih.gov.az/az/tarixi.html>
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. "220 - Azərbaycan Respublikasının 'Xınalıq' Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğunun, 'Keşikçidağ' Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun və 'Atəşgah Məbədi' Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğunun Əsasnamələrinin Təsdiq Edilməsi Haqqında". Erişim 07 Mart 2024. <https://e-qanun.az/framework/15507>
- Bakır, Abdulhalik - Altungök, Ahmet. "Erken Ortaçağlarda Tebriz". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30/1 (21 Ocak 2016), 63-63. <https://doi.org/10.18513/egetid.185916>
- Bakır, Abdulhalik - Şenol, Feridun. "Azerbaycan'ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ'ın Sonuna Kadar)". *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi* 2/3 (2020), 87-122.
- Bala, Məmmədzadə Mirzə. *Azərbaycan tarixində türk Albaniya (2022)*. ed. Akif Aşırılı. Bakı: Azərbaycan Türk Ocağı yayınları, 2022. <https://www.avetruthbooks.com/memmedzade-mirze-bala-azerbaycan-tarixinde-turk-albaniya-2022>
- Baltacıoğlu, Gül Öztürk. *Şehir Coğrafyası Açısından Bakü (Azerbaycan)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
- Bekirova, Ellada. "Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti". *Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi*, 59-75.
- Beydilli, Kemal. "Rusya". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts. Erişim 19 Ağustos 2024
- Beyer, Catherine. "Zoroastrian Holidays". *Learn Religions*. Erişim 28 Ağustos 2024. <https://www.learnreligions.com/zoroastrian-holidays-95892>
- Bosworth, C. E. "Arrān". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 19 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism*. Leiden/Köln: Brill, 1975. <http://archive.org/details/AHistoryOfZoroastrianismVoll>
- Boyce, Mary. "Ādur Burzēn-Mihr". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 24 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. "Ādur Farnbāg". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 24 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. "Ādur Gušnasp". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 23 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. "Ahura Mazdā". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 19 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. "Aməša Spənta". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 19 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. "Anahid". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 11 Eylül 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. "Ātaškada". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 20 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. "Festivals". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 28 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>

- Boyce, Mary. “Ganzak”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 21 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. “Haoma”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 29 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Boyce, Mary. “Nowruz”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 28 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Buniyatov, Ziya Musa. “Azerbaycan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4/322-324. Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. <https://islamansiklopedisi.org.tr/azerbaycan>
- Cavid. “Atəşgah..Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu Haqqında”. *Xalq Cəbhəsi* (2011), 10.
- Cəmsid, Şamil. *Folklor və Klassik irs*. Bakı: Qoliot Qkup, 2010.
- Chaumont, M.L. “Albania”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 19 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Chaumont, M.L. “Atropates”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 21 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Çəmənzəminli, Yusif Vəzir. “Azərbaycanda Zərdüşt adətləri”. *Xalq Cəbhəsi* (2017), 14.
- Çəmənzəminli, Yusif Vəzir. “Azərbaycanda Zərdüşt Adətləri”. *Xalq Cəbhəsi Qazeti* (2017), 14.
- Dandamayev, Muhammed. “Magi”. *Encyclopaedia Iranica*, ts. <https://iranicaonline.org>
- Daniel, Elton L. *The History of Iran*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 2001. <http://archive.org/details/historyofiran0000dani>
- Doğrul, Ömer Rıza. *Yeryüzündeki Dinlerin Tarihi*. İstanbul: İnkilap ve Aka Kitabevleri, 3. Basım, 1963.
- Dos, Leyla. *Azerbaycan Rus Ortodoks Kilisesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2010.
- Duchesne-Guillemin, Jean. “Ahriman”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 19 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Efendiyev, Nizami. *Kafkasya’da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneği*. İstanbul: İstanbul üniversitesi, Doktora, 2018.
- Fərəcova, Zöhrə. “Ən qədim ziyarətgah - Atəşgah”. *Azərbaycan* (2018), 5.
- Fərəcova, Zöhrə. “Yel çərşənbəsi”. *Azərbaycan*, 6.
- Firdevsi. *Şahnâme 1*. çev. Mehmet Necati Lugal. İstanbul: Alfa, 2022. <https://www.alfakitap.com/sahname-1-ciltli-firdevsi-kitabi-243722-9786254495540>
- Firdevsi. *Şahnâme 3*. çev. Nimet Yıldırım. İstanbul: Alfa, Melisa Matbaacılık., 2022. <https://www.alfakitap.com/sahname-3-firdevsi-kitabi-243721-9786254495526>
- Fuad, Esmira. “Cənubi Azərbaycanda Çillə Gecəsi Və Çillə Bayramı”. *525-ci qəzet* (2022).
- Gəncəvi, Nizami. *Xosrov və Şirin*. ed. Xəlil Yusifli. çev. Resul Rza. Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004.
- Gündüz, Şinasi. “Mecûsilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/6. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Gündüz, Şinasi. “Nevruz”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/60-61. İstanbul: TDV, 2007. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nevruz>
- Gündüz, Şinasi. *Yaşayan Dünya Dinleri*. İzmir: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 5., 2019.
- Hacıyeva, Maarife. “Azerbaycan’da Pir İnançları”. *Qafqaz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* 7 (2001), 57-668.

- Herodot. *Herodot Tarihi*. çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1973.
- Hüseynova, Türkanə. *Azərbaycan Yer Adlarında Etnotoponimlər*. İzmir: Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans, 211M.S.
- Hüseynov, Gurban. *İlhanlılar Dönemi Azərbaycan Tarihi*. Eğitim Yayınevi, 2024.
- Hüseynoğlu, Tofiq (ed.). *Yusif Vəzir Çəmənşəminli Əsərləri*. 3 Cilt. Bakı: Avrasiya Press, 2005.
- İslamova, Vüsələ. *VII-X. Yüzyıllarda Azərbaycan Ve Kafkasya`da İslamiyyət*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2000.
<https://www.proquest.com/docview/2957144263/abstract/CDE1CF9A8A08405CPQ/1>
- Jackson, A. V. Williams. "Where Was Zoroaster's Native Place?" *Journal of the American Oriental Society* 15 (1893), 221-232. <https://doi.org/10.2307/592356>
- Jong, Albert de. "Zurvanism". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 19 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Jong, Albert F. de. "Purity and Pollution in Ancient Zoroastrianism". *Purity and the Forming of Religious Traditions in the Ancient Mediterranean World and Ancient Judaism*. ed. Christian Frevel - Christophe Nihan. 183-194. Brill, 2013. <https://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctv2gjwnr2.12>
- Kalankatuklu, Moisey. *Albaniya Tarixi*. çev. Ziya Bünyadov. Bakı: Avrasiya Press, 2006.
- Karakuş, Burcu. *İmparator Herakleios döneminde Bizans (610-641)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/260582>
- Kellens, Jean. "Druj". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 20 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Kemaloglu, Muhammet. "İbn Al-Esir On Khazars". *Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute* 2014/18 (2014), 57-72. <https://doi.org/10.5505/pausbed.2014.18894>
- Kızıl, Hayreddin. "Mecûsî Dünya Görüşünde İnsanın Konumu". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13 (2015), 90-112.
- Kolektif. *Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi (2-F-61)*. Yeni Zamanlar Sahaf (2. El Kitaplar), 1964.
- Kürkçüoğlu, Erol. "V-XV. Yüzyıllarda Bakü Petrolleri ve Bölgenin Sosyo-Ekonomik Hayatına Etkileri". *Journal of Turkish Research Institute* 27 (01 Ocak 2005), 247-247. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat688>
- Malandra, William W. "Vāyu". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 28 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Mammadov, İntigam. *Orta Çağ Azerbaycan'lı Arap Dilbilimcileri ve Eserleri*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2021.
- Meçin, Mehmet Mekin. *Gatalara göre Zerdüş*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/113941>
- Meçin, Mehmet Mekin. "Zerdüştilik ve İsrakilikte Ateş Felsefesi". *Şarkiyat* 14/2 (31 Ağustos 2022), 521-536. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1118795>
- Mehparə. "Qız Qalası: Məbəd, Rəsədxana Yoxsa İstehkam?" *Mədəniyyət* (2010), 7.
- Məhərrəm, Nigar. "Novruz Bayramının Tarixi və Çərşənbələr". *Olaylar* (2014), 20-31.
- Modi, Ervad Shams-ul-Ulama Dr. Sir Jivanji Jamshedji. *My Travels Outside Bombay: Iran, Azerbaijan, Baku*. çev. Dastur Soli, 1926. <https://www.avesta.org/modi/baku.htm>

- Moore, George Foot. "Zoroastrianism". *The Harvard Theological Review* 5/2 (1912), 180-226.
- Musayev, Elshan. *Azərbaycan'da Hıristiyanlıq və Çağdaş Hıristiyan Akımları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2005.
- Musayev, Elshan. *Azərbaycan'da Hıristiyanlıq və Çağdaş Hıristiyan Akımları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2005.
- Mustafayev, Beşir. "Adriyatik'ten Çin Seddine Uzanan Nevruz Geleneği". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 3/3 (01 Mart 2013), 60-73.
- Mürselov, Cengiz. "Azərbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (25 Aralık 2016), 48-70.
- Najafov, Akram. *Azərbaycan Halk İnanışları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.
<https://www.proquest.com/openview/d81b8142cc7f3fb66d6aa81f6239e54d/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>
- Nar, Mehmet Şükrü. "Halk İnanışlarında Toplumsal Bir Sembol Olarak Nevruz Ritüelleri". *Journal of Human Sciences* 11/2 (2014), 964-979.
- Narten, Johann - Gignoux, Philippe. "Bahman". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 21 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Nebati, Zakir. *Bakü Şirvanşahlar Sarayı*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006.
- Nəbiyeva, Ülkər Azad qızı. "Günəşin Mifik Rəmzi - Od Çərçənbəsi". *Azərbaycan* (2023), 12.
- Nuri, Elmin. "Qız Qalası: Səkkiz Mərtəbəli Abidənin Doqquzuncu Qatı". *Aydın Yol* (2016), 10.
- Oktay. "Od Məbədləri: Atəşgah Avropa və Şərq Ölkələri Turistlərinin Diqqət Mərkəzindədir". *Xalq Cəbhəsi* (2013).
<https://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2013/mart/297264.htm>
- Orpak, Oral. *İran Kimlik İnşasında Zerdüştlük*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018.
- Orucov, Tahir. "Azərbaycanda Novruz Bayramı və 'Kosa-Kosa' Tamaşası". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 4/7 (2011), 94-102.
- Orxan, Əhlimanlı. "'Atəşgah Məbədi' Keçmişdən Bu Günə". Erişim 19 Mart 2024.
<https://www.heritage.org.az/news/atesgah-mebedi-kecmisden-bu-gune>
- Oymak, İskender. *Zerdüştlük (İnanç, İbadet, Adetler)*. Elazığ, 2003.
<https://www.nadirkıtap.com/zerdustluk-imzali-iskender-oymak-kitap33039304.html>
- Özer, Osman. "Huma/Homa/Homma Adı Üzerine Bir İnceleme". *Uluslararası Filoloji Bengü* 2/1 (30 Mayıs 2022), 42-47. <https://doi.org/10.29228/filolojibengu.14>
- Özsağır, Rabia. "Zerdüştlük İnançına Sahip Olanlar İçin Tanrı Ahura Mazda'ya Uzanan Bir Yol: Ritüeller". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi* 3/1 (20 Haziran 2022), 43-62.
- Paşazade, Allahşükür. *Kafkas'ta İslam*. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı., 1991.
- Polat, Mahmut. *Günümüz İran Zerdüştiliği Üzerine Bir Araştırma*. Çukurova Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018.
<https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/131162>
- Qasımlı, Məhərrəm. "Novruz Bayramı Ensiklopediyası Xalq Bayramı". *Şərq=Qərb*, 208.
- Qasımlı, Məhərrəm. "Od-Ocaq və Atəş Qavramının Tarix İçindəki Yeri və Dəyəri". *Ədəbiyyat qəzeti*. (2019), 20.

- Qasımlı, Musa Cəfər oğlu. "Oğru Çərşənbələr" və Doğru Çərşənbələr". *Azərbaycan* (2016), 11.
- Qocayev, Əkbər Ədilxan oğlu. *Bayramlar və Tarixi Günlər*. ed. Rafiq Ələkbər oğlu İsmayılov. Bakı: Altun kitab, 2006.
- Quliyev, İbrahim. *Nizami və Zərdüştilik*. ed. Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva - Rəhim Əliyev. Mətn: Bakı: Elm və təhsil, 2012.
- Rose, Jenny. *Zoroastrianism*. London; New York: I. B. Tauris, 2011. <http://archive.org/details/zoroastrianismin0000rose>
- Rubin, Zeev. "Persia and the Sasanian Monarchy". *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*. ed. Jonathan Shepard, ts. Erişim 23 Ağustos 2024
- Rzaquluzadə, Mikayıl. *Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, İqbalnamə*. ed. Xəlil Yusifli. Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004.
- Rzayev, Nəsir. *Əsrlərin Səsi*. Bakı: Elm və Təhsil, 2019.
- Rzayev, Nəsir. *Qayalar Danışır*. Bakı: Elm və Təhsil, 2019.
- Rzayev, Nəsir İsmayıl oğlu. *Əsrlərin Səsi*. Bakı: Azərənəşr, 1974.
- Rzayeva, Sona. "Azerbaycan`da Nevruz Çarşambalarının Mitolojik Kökenleri". *Folklor/Edebiyat* 27/105 (2021), 229-243. <https://doi.org/10.22559/folklor.1324>
- Rzayeva, Sona. "Azerbaycan`da Nevruz Çərşənbələrinin Mitolojik Kökenleri". *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi*, 229-244. <https://doi.org/10.22559/folklor.1324>
- Sarıkaya, Mahmut. "Nevruza Bağlı Takvimle İlgili Kavram, Deyim ve Terimler". *Karadeniz Araştırmaları* 5 (2005), 61-87.
- Sarıçioğlu, Ekrem. *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 5., 2004.
- Schippmann, K. "Azerbaijan III . Pre-Islamic History". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 19 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Schmidt, Hanns-Peter. "Cyrus". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 11 Eylül 2024. <https://iranicaonline.org>
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası". *Turkish Studies*, 1141-1165.
- Skjaervo, Prods Oktor. *Introduction to Zoroastrianism*. y.y.: Özel Basım, 2006. <https://studylib.net/doc/12045104/introduction-to-zoroastrianism-by-prods-oktor-skjaervø>
- Sular, M. Emin. *Günümüzde İran Zerdüştileri*. Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Sular, Mehmet Emin. *Avesta Zerdüştiêrin Kutsal Metinleri*. Ankara: Ankara Okulu, 1. Basım, 2022.
- Sular, Mehmet Emin. "Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2017), 181-204.
- Sular, Mehmet Emin. "Zerdüştilikte Eridvî Sûra Anâhîta Kültü". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* Özel Sayı 1 (Cumhuriyetin 100. Yılına) (27 Ekim 2023), 1491-1506.
- Sundermann, Werner. "Manicheism". *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 19 Ağustos 2024. <https://iranicaonline.org>
- Süleymanov, Manaf. *Eşitdiklərim Oxuduqlarım Gördüklərim*. Bakı Dövlət Nəşriyyatı: Azərənəşr, 1987.
- Şehristani, Muhammed eş-. *Milel ve Nihal / Şehristani*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.

- Şükürova, E. “Güney Və Quzey Azərbaycanda Çillə Gecəsi - Çillə Bayramı”. *Respublika* (2022).
- Şükürzadə, İldırım. “Yardımlının Qız Qalası”. *Azad Azərbaycan* (2022), 3.
- Taştan, Abdulvahap. “Azərbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”. *Bilig* 25 (2003), 1-39.
- Tokarev, S A. “Kültür Tarihinde Ateş Sembolü”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 6/1 (2005), 259-264.
- Tövfiqi, Hüseyin. *Böyük Dinlərlə Tanışlıq*. Khazar University Press 2013: Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, 2013, ts.
<http://dspace.khazar.org/bitstream/20.500.12323/2711/1/Dinler%20cap.pdf>
- Ulutürk, Muammer. “Azərbaycan'da Zerdüştilik ve Abşeron-Surahanı Ateşgedesi”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/Toplum ve Siyaset (2021), 45-54.
- Vəzir, Yusif. *Məlik Məmməd Nağlı*. Bakı, Birinci nəşr., 1911.
- Yarshater, Ehsan. “The Cambridge History of Iran”. *Mazdakism*. Cambridge University Press, 1983. <http://archive.org/details/Yarshater1983Mazdakism>
- Yıldırım, Nimet. *İran Mitolojisi*. Pinhan Yayıncılık, 3. Basım, 2018.
- Yıldırım, Nimet. “İran Mitolojisinde Su, Su İle İlgili Kutsallar ve Törenler”. *Doğu Araştırmaları* 1/1 (2008), 7-36.
- Yıldırım, Nimet. “Zerdüş Mitolojisi”. *Doğu Esintileri* 15 (27 Temmuz 2021), 75-99.
- Yıldırım, Nimet. “Zerdüş ve Öğretisi”. *Doğu Araştırmaları* 1/3 (2009), 24.
- Yıldız, Ayşe. “Servî Boylu Yılan Saçlı Sevgilinin Başka Bir Düzlemde Okunma Denemesi”. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 3/4 (2019), 164-178.
- Yılmaz, Esra. “Kadim İpek Yolu Güzergahları”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, 672-683.
<https://doi.org/10.26791/sarkiat.321426>
- Yusifli, Xəlil (ed.). *Yedi Gözəl*. çev. Məmməd Rahim. Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004.
- Yüsofi, G.H. “Bābak Kōrrami”. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim 19 Ağustos 2024.
<https://iranicaonline.org>
- Zardabli, Ismail Bey. *Ethnic and Political History of Azerbaijan: From Ancient Times to the Present Day*. Lulu.com, 2018.
- Zeynalov, Azad vd. “Abşeron-Bakı Yataqlarında Erkən Paleolit Dövrünün İzləri”. *Azərbaycan Arxeologiyası Xəzər Universiteti Nəşriyyatı* 24/1 (2021), 20-30.
- Zülfüqarlı, Məhərrəm Paşa oğlu. *Zərdüştlük-"Qızlar Bulağı"nda: Metodik Vəsait*. ed. Kərim Şükürov. Mətn: Bakı: Mütərcim, 2020.
- Azərbaycan. “Atəşgah: Abidələrimiz Tarixi Abideler”. 2019.
<http://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:664351&theme=e-kataloq>
- Azadlıq*. “Azərbaycanda Dinlərin Tarixi: Ərazidəki Müxtəlif Dinlər” (2011), 13, Bakü Basım.
- Mədəniyyət. “Baharın Mehi – Yel Çərşənbəsi”. 2020.
<https://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:706491&fromLocationLink=false&theme=e-kataloq>
- Zaman Qəzet fondu. “Bir Qalanın Sirri-Qız qalası”. 2011.
<https://www.anl.az/down/meqale/zaman/2011/oktyabr/207683.htm>
- Gerblər və Emblemlər*. Azərbaycan: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitapxanası, ts.

- Azərbaycan. “Günəşin Rəmzi - Çillə Qarpızı! Adətlərimiz”. Mətn. 2019.
<https://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:636246&fromLocationLink=false&theme=e-kataloq>
- Azərbaycan. “Kiş Kəndinin Qoynunda Ucalan Məbəd”. 2018.
<https://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:607903&fromLocationLink=false&theme=e-kataloq>
- Azərbaycan. “Odun Müqəddəsliyi”. 2019.
<https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2019/oktyabr/675106.htm>
- Wikiwand. “Pirallahı adası”. Erişim 19 Mart 2024.
https://www.wikiwand.com/az/Pirallahı_adası
- Azərbaycan Qəzet Fondu. “Qız Qalası’ Haqqında İki Əfsanə”. Mətn. 2019
- Mədəniyyət. “Türkdilli Ölkələrin Dəriçilik Sənəti Festivalı”. 2012.
<https://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:254469&fromLocationLink=false&theme=e-kataloq>
- Mədəniyyət. “Yanar Dağ”. 2009.
<https://ek.anl.az/lib/item?id=chamo:87432&fromLocationLink=false&theme=e-kataloq>

EKLER

EK 1. ŞEKİLLER

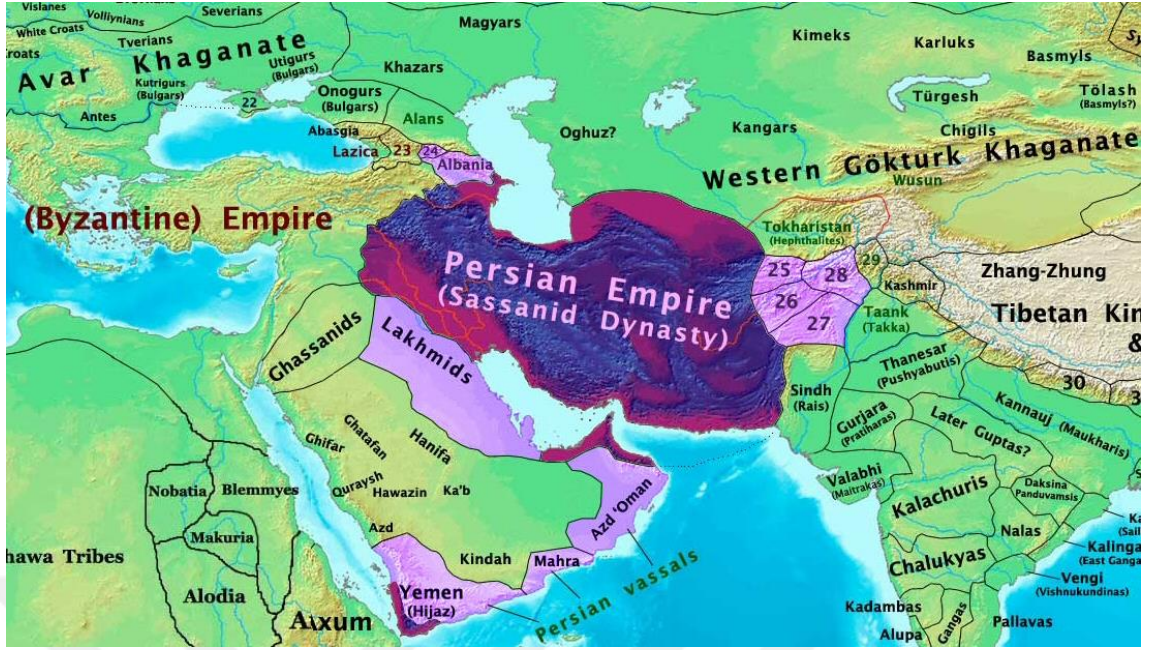
Şekil 1

Şekil 2

Şekil 3

Şekil 4

Qafqaz (IV–VII əsrlər)

Şekil 5

Şekil 6

Şekil 7

Şekil 8

EK 2. ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU ARA KARARI

